

Проект фінансується
Європейським Союзом

Проект виконується
Міжнародною організацією праці

**ПРОЕКТ ЄС-МОП
ЗМІЦНЕННЯ АДМІНІСТРАЦІЇ ПРАЦІ
З МЕТОЮ ПОКРАЩЕННЯ УМОВ ПРАЦІ І ПОДОЛАННЯ НЕЗАДЕКЛАРОВАНОЇ ПРАЦІ**

НЕЗАДЕКЛАРОВАНА ПРАЦЯ В УКРАЇНІ: ХАРАКТЕР, МАСШТАБИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Квітень 2018 р.

Цей звіт підготовлений за сприяння Європейського Союзу. За його зміст відповідають виключно його автори і він в жодному разі не може розглядатися як такий, що відображає точку зору Європейського Союзу.

Найменування, які використовують у публікаціях МБП, відповідають практиці ООН, а подані в них матеріали не означають відображення будь-якої точки зору Міжнародного бюро праці на легальний статус країни, регіону чи території або їх влади, а також демаркації їхніх кордонів.

За погляди, відображені в опублікованих авторських статтях, дослідженнях та в інших матеріалах, відповідають виключно їхні автори, а публікація не означає погодження з цими поглядами з боку Міжнародного бюро праці.

Посилання на найменування фірм чи комерційних продуктів або процесів не означає їх схвалення з боку Міжнародного бюро праці, відсутність згадування певної фірми, комерційного продукту чи процесу не свідчить про їх несхвалення.

ПЕРЕДМОВА

Звіт “Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та шляхи її подолання” підготовлений в рамках проекту технічного співробітництва “Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці”, що фінансується Європейським Союзом та впроваджується Міжнародною організацією праці (МОП). Він спрямований на підтримку Державної служби України з питань праці щодо розробки багаторічної стратегії подолання незадекларованої праці.

Цей документ був розроблений національним консультантом Олександром Цимбалом на підставі оновленого попереднього огляду «Незадекларована праця в Україні: прояви, масштаби та заходи інспекції праці». Огляд було підготовлено в січні 2017 р. в рамках проекту МОП «Зміцнення системи інспекції праці і механізмів соціального діалогу».

Цей звіт також був значно доповнений внеском Оксани Неживенко, яка підготувала огляд результатів першого соціологічного обстеження «Незадекларована праця в Україні», проведеного протягом жовтня-листопада 2017 р. Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Національного університету Києво-Могилянської Академії (НаУКМА) та Міжнародної організації праці. Соціологічне обстеження «Незадекларована праця в Україні» було проведено на підставі методології, яка вже використовувалась у двох спеціальних дослідженнях Євробарометра "Незадекларована праця в Європейському Союзі", проведених в 2007 та 2013 роках TNS Opinion & Social на прохання Генерального директорату з питань зайнятості, соціального забезпечення та рівних можливостей Європейської комісії (ЄС).

Квітень 2018 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	7
СПИСОК УЖИВАНИХ ТЕРМІНІВ.....	8
ВСТУП.....	9
1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД	11
1.1 Мета і структура.....	11
1.2 Методологія	11
1.3 Головні висновки	11
2. МІЖНАРОДНА І НАЦІОНАЛЬНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ, ЩО НЕ ВІДПОВІДАЄ ВИМОГАМ ЗАКОНОДАВСТВА	16
2.1 Незадекларована праця, прихована зайнятість і неформальна економіка.....	16
2.2 Інші міжнародні терміни і їх співвідношення із поняттям «незадекларована праця»	16
2.2.1 Неформальний сектор	16
2.2.2 Неформальна зайнятість	17
2.2.3 Неформальна економіка	19
2.2.4 Незадекларована праця	20
2.3 Національна термінологія	22
2.3.1 Економіка, яка безпосередньо не спостерігається	22
2.3.2 Тіньова економіка	25
2.3.3. Неформальна зайнятість	25
2.4 Причини і наслідки незадекларованої праці	27
3. НЕЗАДЕКЛАРОВАНА ПРАЦЯ В УКРАЇНІ: ХАРАКТЕР, МАСШТАБИ І ДЖЕРЕЛА ДАНИХ.....	29
3.1 Характер незадекларованої праці в Україні	29
3.2 Джерела даних про незадекларовану працю в Україні.....	29
3.2.1 Кабінетні дослідження.....	30
3.2.2 Неперіодичні соціологічні обстеження	33
3.2.3 Відомчі дані.....	36
3.2.4 Офіційні статистичні дані.....	36
3.3 Масштаби незадекларованої праці в Україні	39
3.3.1 Оцінки неформального сектору та неформальної зайнятості в Україні згідно з неперіодичними соціологічними обстеженнями	39
3.3.2. Оцінки тіньової економіки в Україні	41
3.3.3 Відомча статистика.....	41
3.3.4 Статистичні дані	41
3.3.5 Незадекларована заробітна плата та робочий час.....	42
3.3.6 Неформальна зайнятість у 2014-2016 рр.....	44
Неформальна зайнятість за статтю і типом поселення	44
Неформальна зайнятість за регіонами.....	47
Неформальна зайнятість за видами економічної діяльності	53
Неформальна зайнятість за віковими групами.....	59
3.3.7 Соціологічне обстеження «Незадекларована праця в Україні» (СОНПУ).....	65
4. ВИСНОВКИ.....	71
5. РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	77
5.1 Стратегічне управління боротьбою з незадекларованою працею	77
5.2 Заходи зі стримування практики незадекларованої праці	79
5.2.1 Заходи з покращення виявлення незадекларованої праці	80

5.2.2 Заходи з удосконалення санкцій	82
5.3 Заходи із забезпечення дотримання вимог законодавства	83
5.3.1 Запобіжні заходи	84
5.3.2 Виправні заходи	87
5.3.3 Заходи зі сприяння виконанню зобов'язань	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	89

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВВП	Валовий внутрішній продукт
Держпраці	Державна служба України з питань праці
Держстат	Державна служба статистики України
ЕК	Європейська Комісія
ЄС	Європейський Союз
КМІС	Київський міжнародний інститут соціології
КЗпП	Кодекс законів про працю України
МКСП	Міжнародна конференція статистиків праці
МОП	Міжнародна організація праці
Мінекономрозвитку	Міністерство економічного розвитку та торгівлі України
Мінсоцполітики	Міністерство соціальної політики України
НаУКМА	Національний університет Києво-Могилянської Академії
НП	Незадекларована праця
СНР	Система національних рахунків
СОНПУ	Соціологічне обстеження «Незадекларована праця в Україні»
ФОП	фізична особа-підприємець
LFS	Labour Force Survey (статистичне спостереження економічної активності населення)
SWTS	School-to-work transition surveys (дослідження переходу від навчання до ринку праці)

СПИСОК УЖИВАНИХ ТЕРМІНІВ

Економіка, яка безпосередньо не спостерігається – види діяльності, які не враховані при первинному обліку даних, що використовуються для складання національних рахунків, тому що вони є тіньовими, неформальними, протизаконними, виробництвом домогосподарств для власного кінцевого споживання, а також через недоліки у системі збору статистичних даних.

Незадекларована праця – це оплачувані види діяльності, які є законними за їхнім характером, але незадекларовані в органах державної влади, враховуючи при цьому різноманіття регуляторних систем держав-членів ЄС.

Неформальна економіка – це будь-яка діяльність працівників і економічних одиниць, що за законодавством або на практиці не охоплена або не достатньо охоплена формальними нормами (не включає протизаконну діяльність).

Неформальна зайнятість – сукупність офіційно неоформлених робочих місць, що використовуються на підприємствах формального сектору, неформального сектору та в домогосподарствах. Особи, що працюють на таких робочих місцях, визначаються як неформально зайняте населення.

Неформальний сектор – сукупність виробничих одиниць інституційного сектору «домогосподарств» в Системі національних рахунків, які здійснюють виробництво товарів або послуг з метою отримання доходів без утворення юридичної особи або іншої реєстрації, яку вимагає закон для подібної діяльності.

Формальний сектор – сукупність підприємств, установ, організацій та інших інституціоналізованих суб'єктів господарювання, які працюють на умовах офіційної реєстрації, сплачують податки, збори та соціальні внески, зобов'язуються дотримуватися законних вимог при здійсненні господарчої діяльності та звітуватися перед державою у встановлених законом порядку.

Тіньова економіка – не заборонена законом діяльність суб'єктів господарювання, яка приховується від органів державної влади з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціальне забезпечення, від додержання стандартів мінімального розміру заробітної плати, максимальної тривалості робочого дня, стандартів безпеки та санітарних норм, від окремих адміністративних процедур, зокрема заповнення статистичної звітності та інших адміністративних форм.

Зайнятість, яка на практиці не відповідає вимогам законодавства або є економічно невиокремленою серед інших соціальних відносин, або «зайнятість, що не відповідає вимогам законодавства» - робоче поняття, запропоноване автором доповіді для позначення максимально широкої категорії, що охоплює усі явища та їх аспекти, які описуються за допомогою термінів *неофіційна, неформальна, незареєстрована, тіньова, незадекларована, прихована, підпільна* тощо зайнятість. З цієї причини в доповіді не розробляється її унікальне змістовне визначення, ми лише вказуємо на одну рису, спільну для усіх згаданих термінів – вони описують діяльність, яка не відповідає на практиці вимогам законодавства, що висуваються до діяльності подібного роду, й водночас не включають діяльність, яку не можна вважати чистою економічною, оскільки вона за характером, мотивом та результатом не передбачає створення економічного блага, а залишається складовою інших відносин: родинних, дружніх, культурних тощо. Види діяльності, подібні до згаданих, у деяких країнах можуть навіть не відноситися до зайнятості (побутові послуги або самообслуговування, дружні послуги, волонтерство, соціальна підтримка), або з точки зору організаційних ознак не досягають регулярних та спеціалізованих форм (випадкові заробітки, побічний дохід від неекономічної чи економічної діяльності, наприклад, хобі тощо). Крім того, коли ми фокусуємо увагу тільки на трудовій діяльності, яка лише на практиці не відповідає вимогам закону, ми маємо на увазі, що до розгляду не береться протизаконна діяльність, яку ми визначаємо як *нелегальну*. Разом з цим слід зазначити, що говорячи про порушення законодавства, ми беремо до уваги не усі порушення, що можуть відбуватися у соціальній та трудовій сфері. Критерієм, що розмежовує актуальні та неактуальні для доповіді порушення, є свідомо вмотивованість та систематичність недотримання вимог закону. Таким чином, береться до уваги свідоме та систематичне приховування відносин певного виду або їх окремих аспектів задля отримання економічних чи організаційних вигод.

ВСТУП

Звіт “Незадекларована праця в Україні: характер, масштаби та заходи з її подолання” був підготовлений на виконання завдань Проекту ЄС-МОП «Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці» в Україні.

Він надає експертну і технічну підтримку Державній службі України з питань праці у розробленні, тестуванні та подальшому впровадженні систематичної багаторічної стратегії подолання незадекларованої праці у співробітництві з іншими соціальними партнерами та на основі запобіжних та стримувальних заходів.

Звіт підготовлено на основі аналізу міжнародного досвіду вивчення різних форм зайнятості, що не відповідають вимогам законодавства, наявних в Україні офіційних документів, наукових підходів, позиції фахових експертів та соціальних партнерів. Він також базується на висновках дослідження Оксани Неживенко за результатами першого соціологічного обстеження «Незадекларована праця в Україні», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології. Крім того, використовувалися статистичні й соціологічні дані, які дозволяють з’ясувати форми прояву незадекларованої праці в Україні (як її визначають у ЄС), оцінити її масштаби та з’ясувати, за якими формами прояву інформації недостатньо або вона відсутня.

Очікується, що напрацьовані висновки та рекомендації цього звіту посприятимуть формуванню спільного розуміння проблеми незадекларованої праці та найбільш придатних шляхів її вирішення, а також налагодженню необхідного співробітництва між різними державними органами та соціальними партнерами з метою більш повного дотримання законодавства про працю і зайнятість в Україні.

Антоніу Сантуш

Менеджер Проекту ЄС-МОП

«Зміцнення адміністрації праці

з метою покращення умов праці

і подолання незадекларованої праці в Україні»

1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

1.1 Мета і структура

Метою даного звіту було надати ключовим державним органам, що займаються питаннями ринку праці, соціальним партнерам інформацію про явище незадекларованої праці: її визначення, форми прояву, причини і наслідки, дані про масштаби цього явища в Україні, з тим щоб активізувати дискусію навколо питання посилення ролі Державної служби з питань праці, на яку покладена функція інспекції праці. Він складається з чотирьох розділів.

У першому розділі описано методологію та головні висновки.

Другий розділ містить короткий огляд міжнародних термінів (МОП, ОЕСР), національних термінів, що вживаються на позначення зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, та їх співставлення із терміном ЄС «незадекларована праця». Це дало можливість визначити основні форми прояву незадекларованої праці і джерела даних про неї в Україні.

Третій розділ присвячено аналізу джерел інформації про незадекларовану працю в Україні, а також фактичних масштабів поширення різних форм її прояву в країні.

Четвертий розділ містить висновки і рекомендації щодо шляхів подолання незадекларованої праці в Україні з особливою увагою щодо виключної ролі Державної служби України з питань праці, на яку покладені функції інспекції праці.

1.2 Методологія

Матеріал підготовлено на основі кабінетного дослідження - вивчення нормативних документів МОП, ЄС, результатів статистичних та соціологічних досліджень незадекларованої праці та досвіду інспекцій праці у країнах ЄС із подолання цього явища.

З метою аналізу національного контексту було проаналізоване законодавство України на предмет використання термінології, яка описує різні аспекти форм зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, нормативні документи державних органів, що здійснюють на регулярній основі дослідження окремих форм прояву незадекларованої праці в Україні, наукові публікації, у яких викладені наукові, статистичні та соціологічні дані про явище, яке в країнах ЄС описується як незадекларована праця, проаналізовані відповідні адміністративні дані та документи Державної служби України з питань праці.

В рамках тематичного семінару, організованого Проектом МОП, проект цього документа і напрацьовані рекомендації обговорювалися на тристоронній основі.

1.3 Головні висновки

Термінологія

У дискусії щодо єдиної термінології для опису форм зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, кінцевої згоди не досягнуто й досі. Різні країни вважають для себе найбільш актуальними різні форми подібної зайнятості тому використовують для їх опису різні терміни. Непоодинокими є випадки, коли однакові терміни у різних країнах мають різне значення. Вироблення єдиної термінологічної платформи на глобальному рівні природно пов'язане із пошуком спільних рис, однак у надто різних економіках їх небагато, тому для визнаних на глобальному рівні термінів є характерним надто загальний зміст. Це не задовольняє суб'єктів національної політики в різних країнах з причини недостатньої актуальності та конкретики. Запропоноване Європейською Комісією поняття «незадекларована праця» є компромісом, який на сьогоднішній день розв'язує згадане протиріччя для країн ЄС. Визначення ЄК враховує, що, з

одного боку, вимоги законодавства про працю в різних країнах ЄС є різними, але з іншого, всюди можна провести межу між працею, яка їм відповідає, та тією, яка не відповідає. В той же час у своєму визначенні ЄК не бере до розгляду протизаконні види діяльності, а також ті види трудової діяльності, які на національному рівні не вважають за потрібне врегульовувати за допомогою законодавства (несистематична дружня допомога, догляд та допомога членам родини тощо).

В Україні поняття незадекларованої праці є відомим лише у вузькому колі зацікавлених фахівців. Для опису різних форм зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, в Україні на офіційному рівні використовується дві концепції. Концепцію тіньової економіки, що базується на рекомендаціях системи національних рахунків СНР-2008, використовує Мінекономрозвитку України. Концепцію неформальної економіки, що базується на рекомендаціях 15-ї МКСП (до 2013р.) щодо зайнятості у неформальному секторі та рекомендаціях 17-ї МКСП (з 2014 р.) щодо неформальної зайнятості – використовує для проведення регулярних та репрезентативних обстежень Держстат України.

Наявність даних про незадекларовану працю в Україні

Відсутність офіційного визнання терміна «незадекларована праця» в Україні обумовлює брак досліджень щодо її масштабів та особливостей. Явища близькі до тих, що описуються терміном «незадекларована праця», вивчаються в Україні, але для цього використовується різна термінологія, методологія оцінки якої не завжди обґрунтована та визнана. Більшість соціологічних обстежень, де використовується термінологія «неформальна» або «тіньова» зайнятість, як правило, присвячені досягненню іншої мети. Вони проводяться несистематично, у ході їх проведення не дотримуються єдиної методології збору та обробки відповідної інформації. Оцінки, отримані в результаті подібних соціологічних обстежень, припустимо використовувати для формування загального розуміння проблем незадекларованої праці, але не для напрацювання обґрунтованих висновків. На практиці єдиним регулярним та методологічно витриманим джерелом інформації щодо окремих форм прояву незадекларованої праці є результати обстеження економічної активності населення України, зокрема в частині обстеження неформальної зайнятості, яке на регулярній основі проводить Держстат України, а також дані системи національних рахунків, які використовує Мінекономрозвитку для оцінки обсягів тіньової економіки.

Основні форми прояву незадекларованої праці в Україні

Основними та найбільш актуальними формами прояву незадекларованої праці в Україні є чотири основних та п'ята додаткова:

- 1) неформальна зайнятість у формальному секторі;
- 2) зайнятість у неформальному секторі;
- 3) приховування фактично відпрацьованого робочого часу та виплата заробітної плати, «в конверті»;
- 4) підміна фактичних трудових договорів цивільними та господарськими, а також штучне використання дистанційних та аутсорсингових механізмів для приховування найманої праці;
- 5) не оформлена належним чином вторинна зайнятість осіб, які мають оформлені трудові відносини за основним місцем роботи.

Джерела даних про основні форми і обсяги незадекларованої праці в Україні

Достовірну інформацію про перші дві форми у розрізі статі, віку, регіону, виду економічної діяльності, статусу зайнятості, рівня освіти та професійно-кваліфікаційних груп у готовому вигляді надає Держстат України. Третя форма точній оцінці сьогодні не підлягає, можливими варіантами її приблизного оцінювання можуть слугувати спеціальні дані окремих соціологічних обстежень,

проведених в Україні, непрямі порівняння і розрахунки даних Держстату України, зібраних для інших цілей, а також загальні оцінки тіньової заробітної плати в структурі тіньового ВВП без деталізації її на рівні галузей, регіонів тощо. Четверту та п'яту форму оцінити навіть приблизно сьогодні не представляється можливим.

Згідно з останніми опублікованими даними (2016 р.) в Україні неформально зайнятими були 3961,2 тис. осіб, що на 7,9% менше ніж у 2015 р. та складає 24,3% (26,2% у 2015 р.) від усього зайнятого населення. Більшість із них працювали за наймом – 2 069, 2 тис. осіб, або 52,2% від усіх зайнятих неформально. В ґендерному розрізі серед зайнятих неформально переважають чоловіки (57,9%), а у поселенському – жителі сільської місцевості – 52,2%, проти 47,8% жителів міських поселень.

Протягом 2014-2016 рр. найбільш уразливими до неформальної зайнятості були молодь у віці 15-24 років та особи пенсійного віку (60-70 років). У 2016 р. серед перших частка неформально зайнятих дорівнювала 35,6%, а серед других – 36,0%, в той час як у інших вікових групах значення показника не перевищувало 26,0%.

У 2016 р. відносно 2015 р. частка осіб, зайнятих неформально у формальному секторі, скоротилася більше, ніж частка осіб, зайнятих у неформальному секторі. Перших у 2016 р. було 1830,2 тис. осіб, що на 11,8% менше, ніж у 2015 р., а других – 2131,0 тис. осіб, що на 4,4% менше, ніж у попередньому році. В обох категоріях працівників більше чоловіків, ніж жінок. Неформальна зайнятість у формальному секторі сконцентрована переважно у містах (73,9%), а зайнятість у неформальному секторі – у сільській місцевості (74,7%).

Регіональна диференціація двох основних форм незадекларованої праці: неформальної зайнятості у формальному секторі та зайнятості у неформальному секторі є надзвичайно високою. Причому із року в рік вона залишається є досить стабільною.

Найнижчий рівень неформальної зайнятості у формальному секторі у 2016 р., як і у попередньому, спостерігався у Закарпатській області (3,3). Далі у рейтингу областей за найнижчим показником рівня неформальної зайнятості у формальному секторі місця посіли Тернопільська (5,7%) та Хмельницька (5,8%), тоді як регіони, що входили до цієї групи у 2015 р. Луганська з показником 6,4% та Полтавська з показником 8,2%, перемістилися до групи із помірними значеннями (відповідно 7,1 та 8,1 % у 2016 р.).

Найвищий рівень неформальної зайнятості у формальному секторі у 2016 р. мав місце у Херсонській (14,9%), та Івано-Франківській (26,3%), які перебували в позиції антилідерів і у попередні роки, а також у Львівській області, в якій на відміну від загальних тенденцій відбулося зростання показника з 15,1% у 2015 р. до 16,7% у 2016 р.

Як і в попередні роки, рівень *зайнятості у неформальному секторі* був найнижчим у найбільш урбанізованих та промислово розвинених регіонах: м. Київ (2,1%), Київська (3,3%), Харківська (3,8%), Дніпропетровська (4,4%), Донецька (5,2%), Львівська (6,9%), Полтавська (7,7%) та Одеська (8,3%) області. Найвищим він був у прикордонних областях: Закарпатська (32,6%, що на 9,9 в.п. менше, ніж у 2015 р.), Рівненська (38,5%, що на 2, 0 в.п. менше ніж у 2015 р.), Чернівецька (40,0%, що на 0,5 в.п. більше ніж у 2015 р.).

Особливо загрозливою склалася регіональна ситуація в окремих видах економічної діяльності. Згідно з даними 2015 р. у *сільському господарстві* восьми областей загальний рівень обох основних форм незадекларованої праці дорівнює або перевищує 80%. У будівництві у таких областях як Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Херсонська, Чернівецька, значення даного показника дорівнює або перевищує 70%. Судячи із характеру змін у 2016 р., така ситуація зберігається й на сьогодні.

У 2016 р. як і у попередні, безперечними лідерами за рівнем неформальної зайнятості у формальному секторі були будівництво (32,0% від усіх зайнятих у цій галузі), тимчасове розміщування й організація харчування (29,4%), а також оптова та роздрібна торгівля (24,7%).

Рівень зайнятості у неформальному секторі є беззаперечно найвищим у сільському господарстві (57,6%) та будівництві (25,2%).

Визначення точних оцінок українських обсягів *третьої основної форми незадекларованої праці* – прихованої від держави частини заробітної плати – сьогодні неможливе. Найбільш достовірні оцінки свідчать, що загальні обсяги прихованої заробітної плати приблизно дорівнюють 85-90% від задекларованої¹. Частка працівників підприємств формального сектору (чисельність працівників 10 і більше), щодо яких може бути висунуте обґрунтоване припущення про ймовірність приховування частки заробітної плати, дорівнює 12,4% (16,9 у 2015 р.) від усіх працівників зазначених підприємств. Згідно з результатами обстеження економічної активності населення, зайняті особи оцінюють середню тривалість тижневого робочого часу на 11,3% довше, ніж фіксують підприємства формального сектору, що може розглядатися як приблизна оцінка середньотижневого незадекларованого робочого часу.

Навіть приблизні оцінки обсягів *четвертої форми незадекларованої праці* (підміна трудових договорів цивільно-правовими) та *п'ятої форми* (вторинна зайнятість) на сьогоднішній день в Україні відсутні. Їх отримання потребує спеціальних польових досліджень або внесення відповідних змін у запитальник з обстеження економічної активності населення України.

Незважаючи на вищесказане, важливо звернути особливу увагу на результати першого соціологічного обстеження «Незадекларована праця в Україні» (СОНПУ) як прямого методу для оцінки розміру та характеру незадекларованої праці, виконаного на замовлення НаУКМА та МОП та проведені КМІС з жовтня по листопад 2017 року.

Фактично, результати цього першого СОНПУ, ймовірно, сприятимуть кращому розумінню масштабу та характеру НП в Україні.

За результатами цього обстеження, близько 7% респондентів визнали, що вони самі працюють неофіційно (займаються незадекларованою працею) протягом останніх 12 місяців², тоді як приблизно 46% респондентів знають тих, хто працює незадекларовано, і близько 33% респондентів вважають, що не менш ніж 50% населення України зайняті незадекларованою працею.

Результати також свідчать про те, що більшість незадекларованих працівників мають вік від 35 до 54 років, проживають у містах, є безробітними, зайняті на інших видах робіт або є самозайнятими.

Основні незареєстровані види діяльності включають послуги з технічного обслуговування, утримання або ремонту житла, продаж продукції фермерського виробництва, садівництва, ремонт автомобілів та продаж товарів / послуг, пов'язаних з їх улюбленими заняттями.

Нарешті, основними причинами, які вказали у виправданні незадекларованої праці, були труднощі з пошуком постійного працевлаштування, сезонний характер роботи, те, що така діяльність, як правило, здійснюється як незадекларована праця, факт того, що держава нічого для них не робить, а також те, що обидві сторони отримують вигоду від цього.

---

¹ Харазішвілі Ю. М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні / Ю. М. Харазішвілі, Н. М. Дмитренко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 16–28. Kharazishvili Y. M. Metodychnyi pidkhdid do otsiniuvannia tinovoi zaiiatosti v Ukraini / Y. M. Kharazishvili, N. M. Dmytrenko // Ekonomika Ukrainy. – 2010. – № 12. – С. 16–28; Харазішвілі Ю. М. Класична модель функції сукупної пропозиції в контексті кейнсіанської теорії / Харазішвілі Ю. М. // Статистика України. – 2006. – №1. – С. 42–48.

² З цим важливо зазначити, що це значення слід розглядати як мінімальний нижчий рівень масштабів явищ, враховуючи природне небажання респондентів визнати, що вони можливо виконують незадекларовану працю, що також зазначалося TNS Opinion & Social (2007:6).

Дії у відповідь

Враховуючи обмежені можливості належним чином оцінювати масштаби незадекларованої праці в Україні, доцільно визнати поняття «незадекларована праця» та розробити методологію її вимірювання задля розроблення національної політики і плану дій для її подолання. Це дозволить долучитися до діалогу з країнами та організаціями ЄС щодо подолання незадекларованої праці, а також гармонізувати національні зусилля із зусиллями європейської спільноти. Це сприятиме дотриманню трудових прав і соціальних гарантій для працівників, і в той же час, подоланню недобросовісної конкуренції на ринку та усуненню фінансових ризиків для державного бюджету і системи соціального забезпечення.

Визначну роль у подоланні незадекларованої праці має відігравати Держпраці України, на яку покладена функція інспекції праці. У своїй діяльності вона має керуватися принципами, закладеними у конвенціях МОП № 81 та 129, рекомендаціях № 198 та 204 тощо. Крім консультування і роз'яснення положень законодавства про працю та соціальний захист населенню країни працівникам та роботодавцям, перевірок підприємств, у тому числі без попереднього повідомлення, вжиття передбачених заходів та застосування санкцій, поновлення прав працівників тощо Держпраці, спільно з Міністерством соціальної політики та в консультаціях із соціальними партнерами має сформулювати засади та механізми реалізації національної політики протидії незадекларованій праці на основі достовірної інформації про загальні передумови, конкретні причини та мотиви недекларування праці; сформулювати національну та територіальну систему координації взаємодії різних гілок влади та недержавних інститутів, зокрема соціальних партнерів, що мають у своєму розпорядженні різні інструменти виявлення, оцінювання та подолання незадекларованої праці.

2. МІЖНАРОДНА І НАЦІОНАЛЬНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ, ЩО НЕ ВІДПОВІДАЄ ВИМОГАМ ЗАКОНОДАВСТВА

Міжнародна організація праці, країни-члени ОЕСР та країни-члени Європейського Союзу звертають особливу увагу на форми зайнятості, що не відповідають вимогам законодавства, оскільки вони несуть загрозу повній, продуктивній і якісній зайнятості, сталому економічному розвитку та забезпеченню дотримання прав у сфері праці.

На міжнародному рівні на позначення таких форм зайнятості використовуються різні терміни, які розглянуті у цьому розділі і порівнюються із терміном «незадекларована праця», що закріплений у нормативних документах на рівні Європейського Союзу.

2.1 Незадекларована праця, прихована зайнятість і неформальна економіка

Незадекларована праця – це “оплачувані види діяльності, які є законними за їхнім характером, але незадекларовані в органах державної влади, враховуючи при цьому різноманітність регуляторних систем держав-членів ЄС”.³ До неї не відносять злочинну діяльність, а також роботи, які не врегульовані державою або такі, про які не потрібно повідомляти державним органам (наприклад, у деяких країнах це діяльність, що здійснюється у домашньому господарстві для власних потреб).

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) використовує термін **прихована зайнятість**, тобто праця, “яка хоча і не є незаконною сама по собі, але не була задекларована в одному або кількох адміністративних органах”.⁴

МОП розглядає незадекларовану працю в контексті ширшого поняття *неформальної економіки*, визначення якої викладене в Рекомендації МОП № 204, 2015 р. про перехід від неформальної економіки до формальної (стаття 2 (а))⁵.

Так, **неформальна економіка** – це “будь-яка діяльність працівників і економічних одиниць, що за законодавством або на практиці не охоплена або не достатньо охоплена формальними нормами”. Неформальна економіка охоплює незадекларованих працівників у розумінні ЄК, а також працівників, на яких не поширюється трудове законодавство.

2.2 Інші міжнародні терміни і їх співвідношення із поняттям «незадекларована праця»

Незадекларована праця часто вживається разом із іншими термінами, що стосуються ринку праці. Варто більш детально розглянути такі терміни як *неформальний сектор*, *неформальна зайнятість*, і більш детально – термін *неформальна економіка* (визначення МОП), та з'ясувати, як вони співвідносяться із терміном *незадекларована праця* (визначення ЄС).

2.2.1 Неформальний сектор

На 15-й Міжнародній конференції статистиків праці (МКСП) в 1993 році поняття “неформальний сектор” було визначено на міжнародному рівні на основі критерію “*характеристика виробничих одиниць*” (підприємств)^{6;7}.

³ Комюніке Європейської Комісії 98/219 про незадекларовану працю від 7 квітня 1998 р., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3Ac11710>

⁴ OECD Employment Outlook, 2004, с. 232.

⁵ http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_386779.pdf

⁶ Hussmans, R. 2004. Defining and measuring informal employment, E/ESCAP/SOS/11 (Geneva, ILO).

⁷ http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_234473.pdf. (Резолюція о статистиці зайнятості в неформальному секторі, прийнята 15-й Міжнародною конференцією статистиків праці, Женева, 1993 г.)

Неформальний сектор⁸ – сфера діяльності виробничих одиниць, які здійснюють виробництво товарів або послуг з метою отримання доходів. Вони не є юридичними особами, не можуть укласти договори з іншими суб'єктами господарювання або приймати законодавчо захищені зобов'язання від свого імені. Їх витрати на виробництво часто неможливо відокремити від витрат їх домашніх господарств. Трудові відносини – там, де вони існують – засновані головним чином на випадковій зайнятості, родинних та особистих відносинах, а не на договірних умовах з офіційними гарантіями.

До складу неформального сектору входять:

- некорпоратизовані домогосподарства, або члени різних домогосподарств, або окремі особи, які без утворення юридичної особи діють на власний розсуд і ризик задля отримання доходу (найбільш розповсюджена форма – самозайняті особи);
- підприємства неформальних роботодавців, які працюють заради доходу без утворення юридичної особи та іншої державної реєстрації і наймають працівників;
- домогосподарства, які самостійно споживають усі результати своєї діяльності.

Важливо, що діяльність, яка здійснюється виробничими одиницями неформального сектору, не обов'язково здійснюється з наміром ухилитися від сплати податків або внесків чи системи соціального забезпечення або порушити трудове чи інше законодавство, адміністративні положення. Відповідно, поняття “діяльність неформального сектору” слід відрізнити від поняття “діяльність у рамках незадекларованої, або неформальної економіки”.

Використання терміна *неформальний сектор* дозволяє поділити сферу зайнятості на дві частини: *формальний сектор*⁹ – сферу діяльності зареєстрованих і розвинених виробничих одиниць (підприємств та інших юридичних осіб) та неформальний сектор – сферу діяльності неоформлених та недостатньо розвинених виробничих одиниць (незареєстрованих роботодавців, самозайнятих осіб, а також домогосподарств).

2.2.2 Неформальна зайнятість

Міжнародна конференція статистиків праці МОП у 2002 р. запропонувала перейти від поняття *зайнятості в неформальному секторі* до поняття *неформальної зайнятості*¹⁰. Для його визначення було запропоновано критерії, що визначають характер *робочих місць*. На підставі цього критерію вся сфера зайнятості поділяється на формальну зайнятість та неформальну зайнятість.

Формальна зайнятість¹¹ у межах цієї концепції означає, що законодавчі вимоги дотримано і щодо реєстрації підприємства, і щодо повної реєстрації трудових відносин працівника (трудова угода, запис у трудовий книжці, відображення у документації підприємства режиму та обсягів роботи працівника), а підприємство сплачує всі необхідні внески до соціальних фондів, податки, дотримується вимог безпеки та гігієни праці, соціальних гарантій зайнятості тощо.

Неформальна зайнятість¹², згідно з “Керівництвом зі статистичного визначення неформальної зайнятості” охоплює такі категорії (табл. 2.1):

---

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/gb/docs/gb289/pdf/icls-17.pdf> Report of the Conference; Doc. ICLS /17/2003/R; International Labour Office, Geneva, 2003

¹¹ Там само.

¹² Там само.

- самозайняті працівники, зайняті виробництвом товарів виключно для власного кінцевого використання їхнім домашнім господарством;
- самозайняті особи, що поодинокі або в групі діють на власний розсуд у неформальному секторі;
- роботодавці, які працюють на власних підприємствах неформального сектору;
- неоплачувані сімейні працівники, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального сектору;
- члени неформальних кооперативів виробників;
- неоформлені наймані працівники – особи, що працюють на неформальних робочих місцях незалежно від того, зайняті вони на підприємствах формального чи неформального сектору або як працівники домашніх господарств.

Головною ознакою неформальності їх робочих місць є відсутність реєстрації трудових відносин у державних органах або недотримання інших вимог держави щодо оформлення трудових договорів.

Оскільки законодавство різних країн має різні вимоги щодо оформлення трудових відносин, неоформленість найманих працівників може бути обумовлена двома різними причинами: (1) якщо певні трудові відносини, відповідно до чинного законодавства, не повністю або частково підпадають під дію національного трудового права, правил оподаткування доходів, соціального захисту тощо; (2) якщо трудові відносини повністю підпадають під дію трудового права, але вимоги цих законів на практиці ігноруються повністю або частково.

Таблиця 2.1 Матриця перетину елементів неформального сектору та неформальної зайнятості

		За типом робочих місць щодо статусу зайнятості				
		Неформальні самозайняті особи	Неформальні роботодавці	Безкоштовно працюючі члени сім'ї	Неоформлені наймані працівники	Неформальні члени виробничих кооперативів
За типом виробничої одиниці	Сектор формальних підприємств					
	Сектор неформальних підприємств				1	
	Сектор домогосподарств	Самозайняті особи, що займаються виробництвом виключно для власного кінцевого споживання				

У таблиці:

	неформальна зайнятість у формальному секторі та секторі домогосподарств (поза неформальним сектором)
	Зайнятість у неформальному секторі

1 – Якщо в країні для визначення неформального сектору критерій розміру виробничої одиниці (підприємства) використовується окремо від критерію реєстрації, можливою є ситуація, коли на неформальному підприємстві працює працівник, який декларує свою діяльність перед державними органами. Для України такий випадок не актуальний, оскільки в якості головного критерію виділення неформального сектору для статистичних цілей є критерій реєстрації. Таким чином, в Україні на незадекларованому підприємстві не може працювати задекларований працівник.

У першому випадку неоформлені наймані працівники відносяться до учасників неформальної економіки, а у другому – до учасників неформальної економіки і незадекларованої праці¹³.

¹³ Вважається, що працівники мають неформальну роботу, якщо їх робота за наймом, за законом або на практиці, не підпадає під дію національного законодавства про працю, оподаткування доходів, соціального захисту або вимогам щодо набуття певних прав і призначення деяких допомог, обумовлених зайнятістю (попереднє повідомлення про звільнення, вихідна допомога, щорічна оплачувана відпустка або лікарняні тощо) - через такі причини: недекларування робочих місць або працівників; непостійна робота або робота на короткий термін; робота, коли кількість відпрацьованих годин менше або рівень заробітної плати нижче певного порогового значення (наприклад, для уникнення внесків на соціальне забезпечення); робота на юридично неоформлені підприємства або на окремих осіб домогосподарств; робочі місця за межами підприємства роботодавця (напр., надомні працівники без трудового договору); роботи, на які/до яких, через будь-які інші причини, не поширюється/не застосовується чи не виконується трудове законодавство (це визначення відповідає визначенню незареєстрованих працівників, зазначеному у параграфі 9 (б) Резолюції щодо неформального сектору, прийнятої на 15-й Міжнародній конференції статистиків праці (МКСП). Вона містить також визначення позаштатних працівників, працівників з ненадійною зайнятістю (тимчасові працівники, працівники на короткий термін, сезонні працівники тощо), а також підрядники згідно з міжнародним класифікатором статусу зайнятості (МКС3-93).

Якщо поєднати терміни *неформальна зайнятість* та *неформальний сектор*, то сфера зайнятості може бути представлена у вигляді трьох секторів:

- формальна зайнятість у формальному секторі, де і підприємства, і робочі місця оформлені відповідно до вимог законодавства;
- неформальна зайнятість у формальному секторі, де на оформлених відповідно до державних вимог підприємствах існують неоформлені робочі місця¹⁴;
- зайнятість у неформальному секторі, де діють підприємства та окремі особи, неоформлені відповідно до вимог законодавства.¹⁵

2.2.3 Неформальна економіка

Термін *неформальна економіка*¹⁶ охоплює ще більше коло явищ, ніж термін *неформальна зайнятість*. Метою його введення є визначення максимальної множини форм діяльності як працівників, так і виробничих одиниць, для яких характерний гострий дефіцит гідної праці і превалювання таких проблем, як бідність та низька кваліфікація працівників, незадовільні та небезпечні умови праці, нерегулярні доходи, перевищення порогів прийнятної тривалості та інтенсивності праці, відсутність права на об'єднання, недоступність соціального захисту та забезпечення.

У широкому значенні ***неформальна економіка*** – **уся прибуткова діяльність виробничих одиниць та працівників, яка відповідно до законодавства, або всупереч його вимогам, на практиці не охоплюється або охоплюється не в повній мірі формальними правовими нормами, за винятком злочинної економічної діяльності**¹⁷. Таким чином, неформальна економіка охоплює дві ситуації:

- економічна діяльність, на яку не поширюється дія вимог національного законодавства;
- економічна діяльність, на яку поширюється дія вимог національного законодавства, але яка на практиці здійснюється з повним або частковим ігноруванням цих вимог з метою здобуття додаткових вигод;

У Резолюції Міжнародної конференції праці про гідну працю і неформальну економіку (2002 р.) зазначено, що термін “неформальна економіка” поділяє економіку на дві сфери, що не перетинаються, – формальну та неформальну. Він також дає змогу описувати характер трудової діяльності в усіх секторах та видах економічної діяльності. З того часу МОП використовує термін “неформальна економіка”¹⁸.

Отже, поняття *неформальна економіка* ширше, ніж *неформальна зайнятість*, оскільки охоплює не тільки економічну діяльність на неформальних робочих місцях, а й повністю або частково неформальну діяльність на формальних робочих місцях.

Разом з цим поняття *неформальна економіка* вужче за поняття *тіньова економіка*, яка включає злочинну діяльність¹⁹.

---

¹⁴ На підприємстві, яке функціонує, дотримуючись реєстраційних, облікових та податкових вимог законодавства, працює особа, трудові відносини якої не оформлені жодним чином, окрім усної домовленості.

¹⁵ *Report of the Working Group on informal employment*, 17th International Conference of Labour Statisticians, Geneva, 2003, Ch. 3, Annex.

¹⁶ http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_218371.pdf

¹⁷ ILO's Resolution concerning decent work and the informal economy adopted in the 90th ILC session, 2002

¹⁸ <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/pr-25res.pdf>. Resolution concerning decent work and the informal economy. The General Conference of the International Labour Organization, meeting in its 90th, Session, 2002

¹⁹ Schneider. F. and Williams, C. *The Shadow Economy*, 2013, Institute of Economic Affairs (IEA). Wenmister. London.

2.2.4 Незадекларована праця

Термін **“незадекларована праця (діяльність)”**²⁰ (undeclared work) у Комюніке Європейської комісії 1998 року був визначений так: **види діяльності, які є законними за їхнім характером, але незадекларовані в органах державної влади, враховуючи при цьому різноманіття регуляторних систем держав-членів ЄС**”. Це визначення не охоплює злочинну діяльність, а також роботи, які не врегульовано державою або такі, про які не потрібно повідомляти державні органи (наприклад, у деяких країнах це діяльність, що здійснюється у домашньому господарстві для власних потреб)²¹.

Відповідно до позиції дослідників незадекларованої праці з Програми “Подолання незадекларованої праці у Європі”²², важливо визначити відмінність між різними типами незадекларованої праці. Наприклад, у дослідженнях Євробарометра, присвячених незадекларованій праці в ЄС, виокремлені²³:

- **незадекларована праця в рамках формального підприємства** або те, що можна назвати незадекларованою оплачуваною зайнятістю – така робота може бути повністю або частково незадекларована, відповідно, уся заробітна плата або її частина виплачується “у конверті”;

- **незадекларована праця в якості самозайнятого або роботодавця** на користь формального підприємства чи домашнього господарства, у тому числі без винагороди;

- **незадекларована праця в якості самозайнятого** або разом із сусідами, друзями чи знайомими (іншими соціальними групами) з доставки товарів та надання послуг кінцевим споживачам.

Однак, у цьому самому дослідженні підкреслено, що така класифікація не охоплює всього розмаїття незадекларованих трудових та економічних практик, поширених у ЄС. Тому точне визначення критеріїв і складу незадекларованої діяльності, на відміну від неформальної економіки, має бути напрацьованим у кожній державі з урахуванням особливостей законодавства.

За сутністю поняття “неформальна економіка” та “незадекларована праця” відрізняються, оскільки перше виводиться з критеріїв ступеня формалізації та рівня організації, а друге – з позиції відповідності положенням національного права. Однак на практиці їхній зміст у розвинених країнах значною мірою співпадає. Це пов’язано з тим, що у розвинених країнах існують усі необхідні умови для організації діяльності на формальних засадах, а законодавчі вимоги охоплюють майже усі практичні випадки підприємницької та трудової діяльності.

У таблиці 2.2 показано, в чому збігаються, а в чому відрізняються терміни *неформальна економіка* та *незадекларована праця*. Усі зафарбовані клітинки (і помаранчеві, і червоні) показують неформальну економіку. Червоні клітинки показують ту частину неформальної економіки, яка згідно з вимогами закону має бути задекларована, але на практиці є

---

²⁰ В українській мові слово “work” зазвичай перекладається як “праця”. Однак, у економічному контексті це не зовсім точно. Згідно з вітчизняною економічною термінологією, терміном “праця” описується трудова діяльність найманого працівника, тоді як економічна діяльність підприємців, представників вільних професій, самозайнятих осіб називається відповідно: підприємницькою, професійною та економічною діяльністю. Оскільки термін “незадекларована праця” слугує для опису не тільки трудової діяльності найманих працівників, а охоплює й усіх інших, в українській економічній мові коректніше було б говорити про економічну діяльність, що є спільною характеристикою для усіх зайнятих осіб, незалежно від їх статусу.

²¹ Communication from the Commission (98) 219 final, 7 April 1998, available at: <http://aei.pitt.edu/5111/> (Accessed 18 August 2016).

²² Eurofound (2013), Tackling undeclared work in 27 European Union Member States and Norway: Approaches and measures since 2008, Eurofound, Dublin

²³ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_284_en.pdf. “Undeclared work in the European”, Special EUROBAROMETER; http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_402_en.pdf. Special Eurobarometer 402, Undeclared work in the European Union

незадекларованою. Помаранчеві клітини охоплюють економічну діяльність, яка фактично є неформальною, але не може вважатися незадекларованою, оскільки цього не вимагає закон.

Таблиця 2.2. Матриця збігів та відмінностей між термінами неформальна економіка та незадекларована праця

			За типом виробничої одиниці			
			Сектор формальних виробничих одиниць	Сектор неформальних виробничих одиниць		Сектор домогосподарств
				неформальні підприємства, не охоплені дією законів	неформальні підприємства з порушенням вимог закону	
За типом робочих місць щодо статусу зайнятості	Формальні робочі місця	формальна економічна діяльність		–		
		неформальна економічна діяльність, не охоплена законом				
		неформальна економічна діяльність без дотримання закону на практиці	НП	НП	НП	НП
	Неформальні робочі місця	неформальна економічна діяльність, не охоплена законом				
		неформальна економічна діяльність без дотримання закону на практиці	НП	НП	НП	НП

¹ - економічна діяльність працівників, що реєструють свою зайнятість на виробничих одиницях, розмір яких дозволяє діяти без оформлення згідно з вимогами національного законодавства.

Отже, за змістом неформальна економіка та незадекларована праця збігаються щодо тієї економічної діяльності (як підприємств, так і працівників), яка має бути задекларованою відповідно до чинного законодавства, але не декларується, за винятком безпосередньо злочинної діяльності.²⁴

Відмінності змісту цих термінів є такими:

а) *неформальна економіка*, на відміну від *незадекларованої праці*, додатково охоплює приховану продукцію, навіть якщо зайнятість, завдяки якій її створено, була повністю задекларована (наприклад, коли в умовах погодинної оплати частка послуг або товарів не показана у документах);

б) *неформальна економіка*, на відміну від *незадекларованої праці*, додатково охоплює діяльність, яка, відповідно до чинного законодавства, не повинна бути задекларованою (переважно це діяльність суб'єктів неформального сектору, а також домашніх господарств) і тому не зараховується до *незадекларованої діяльності*;

в) до *незадекларованої праці*, на відміну від *неформальної економіки*, додатково потрапляють форми здійснення діяльності, коли з формальної точки зору підприємство чи діяльність відповідає певній класифікації (самозайнятий, субпідрядник тощо), але насправді вони приховують інший тип відносин.

Такі випадки безпосередньо належать до незадекларованої праці, тому що це фактично трудові відносини, приховані під виглядом підприємницьких, аутсорсингових, субпідрядних,

²⁴ «Єдиною відмінністю між незадекларованою і задекларованою працею є те, що незадекларована праця не декларується перед державними органами в цілях оподаткування, соціального забезпечення та /або інших цілях, обумовлених трудовим законодавством... Якщо діяльність має інші відмінності порівняно із задекларованою працею крім того, що вона не задекларована в органах влади в цілях оподаткування, соціального забезпечення та/або в інших цілях трудового законодавства, тоді вона, зазвичай, не підпадає під визначення *незадекларованої праці*» – Williams, C.C., Horlings, E. and Renooy, P., Eurofound, *Tackling undeclared work in the European Union*, Dublin, Eurofound, 2008, available online at: <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0813.htm>.

сімейних, соціальних тощо. Сюди ж належить штучне подрібнення підприємства на мікропідприємства в країнах, де для мікропідприємств запроваджені спрощені вимоги і процедури дотримання трудового та соціального права;

г) *незадекларована праця, на відміну від неформальної економіки, додатково охоплює випадки приховування заробітної плати (виплати “у конверті”), штучну мінімізацію заробітної плати, робочого часу або терміну контракту, якщо це дає прямий економічний зиск роботодавцеві;*

д) *незадекларована праця, на відміну від неформальної економіки, додатково охоплює діяльність працівників за межами приміщень підприємства роботодавця; діяльність за сумісництвом особи, що зареєстрована на іншому підприємстві або посаді; діяльність у чужих домогосподарствах за винагороду, якщо ця діяльність повинна бути задекларована в органах реєстрації трудових і податкових відносин.*

Незадекларована праця відрізняється і від неформальної зайнятості. Неформальна зайнятість охоплює усіх осіб, доступ яких до робочих місць і умови зайнятості у формальному секторі не відповідають вимогам законодавства. Таким чином, незадекларованою працею зайняті усі особи, що діють як неформально зайняті поза межами неформального сектору, але не усі особи, що є зайнятими у неформальному секторі. Для тієї частини неформального сектору, де вимоги до декларування діяльності державою не встановлені (як це буває в деяких країнах), зайнятість буде неформальною, але не буде вважатися незадекларованою.

2.3 Національна термінологія

В Україні поняття незадекларованої праці системно не використовується, немає нормативних документів, які б містили його визначення. Однак багато із тих явищ, що описуються в країнах ЄС за допомогою терміна *незадекларована праця*, існують і в Україні. Вони описуються на систематичній основі за допомогою таких статистично визначених термінів, як тіньова економіка; економіка, що безпосередньо не спостерігається; неформальна зайнятість. Інші терміни – незареєстрована зайнятість, нелегальна праця, прихована праця тощо часто використовуються окремими дослідниками і є навіть в українському законодавстві, однак не отримали узгодженого визначення і залишаються недостатньо чіткими для порівнюваного й зрозумілого використання.

Державними документами, що визначають інституціоналізовані терміни є:

- “Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки” (Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 № 123)²⁵,
- Наказ Держстату України від 31.12.2004 № 680 “Про статистичне спостереження економіки, яка не спостерігається безпосередньо”²⁶,
- “Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення”, затверджені Наказом Держстату України від 23.01.2013 № 16²⁷.

2.3.1 Економіка, яка безпосередньо не спостерігається

Найбільш широкою категорією є економіка, яка безпосередньо не спостерігається. Відповідно до підходу Держстату (Наказ від 31.12.2004 № 680)²⁸ економіка, яка безпосередньо не

²⁵ <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503>

²⁶ http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/old/titul_old.html

²⁷ http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2013/16/16_2013.htm

спостерігається, є частиною економіки взагалі, інформацію про яку з різних причин не можна безпосередньо отримати у ході статистичного спостереження і використати для складання національних рахунків за системою СНР 1993.

Неспостережуваність економічної діяльності, за цим підходом, обумовлюється як недосконалістю статично-облікових процедур, так і причинами економічними (свідома часткова або повна нереєстрація діяльності, економічно вмотивоване заниження та викривлення звітних даних), правовими (протизаконна діяльність), організаційними (недостатньо структурована діяльність – випадкова діяльність, виробництво для власного споживання).

Залежно від причин та характеру діяльності економіка, яка безпосередньо не спостерігається, може бути розподілена на:

- (i) тіньову економіку,
- (ii) неформальний сектор,
- (iii) протизаконне виробництво та економічну діяльність,
- (iv) неекономічні явища (виробництво для власного кінцевого споживання),
- (v) процеси, які через недосконалість системи збору даних не можуть бути зафіксовані статистично.

(i) **Тіньова економіка**, згідно з підходом Держстату України, – це не заборонена законом діяльність суб'єктів господарювання, яка приховується від органів державної влади з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціальне забезпечення, від додержання стандартів мінімального розміру заробітної плати, максимальної тривалості робочого дня, стандартів безпеки та санітарних норм, від окремих адміністративних процедур, зокрема заповнення статистичної звітності та інших адміністративних форм²⁹.

По-суті, **таке розуміння тіньової економіки відповідає міжнародному визначенню неформальної економіки та європейської незадекларованої діяльності у формальному секторі**. Але, як і підходи Мінекономрозвитку України, цей підхід спрямований на дослідження діяльності лише суб'єктів господарювання і оцінює тільки вартісну складову тіньового економічного обігу. Це не дозволяє виокремити працівників, залучених у тіньовий обіг, та встановити, наскільки незадекларованість їхньої діяльності порушує соціальні та трудові права.

(ii) **Неформальний сектор** у межах підходу Держстату до оцінювання економіки, яка безпосередньо не спостерігається, спирається на визначення 15-ої МКСП з уточненнями, ухваленими під час 17-ої МКСП, але враховує й національну специфіку. В Україні до неформального сектору відносять:

- незареєстровані одиниці господарювання (без дотримання вимог Цивільного, Господарчого, Податкового кодексів, кодексу законів про працю (КЗпП);
- несільськогосподарське виробництво для власного споживання;
- індивідуальне житлове будівництво (у тому числі ремонт);
- випадкова економічна діяльність;
- невраховані обсяги діяльності осіб, які мають й іншу роботу, а також діяльність самозайнятих.

---

²⁸ Про затвердження Методологічних положень обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається, та Організаційної схеми проведення та використання розрахунків економіки, яка безпосередньо не спостерігається.

http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/nr/nr_05.pdf

²⁹ http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/s_nac_r/nac_5.htm

Наповнення цього сектору відповідає більшості міжнародних підходів до:

- неформального сектору в частині випадкової економічної діяльності та неврахованої діяльності осіб, які мають й іншу роботу, а також діяльності самозайнятих;
- незадекларованої діяльності, оскільки, згідно з вимогами українського податкового законодавства, за наявності випадкових доходів, отриманих поза межами діяльності інституціоналізованих господарчих одиниць, особа повинна задекларувати їх у річній податковій декларації.

(iii) **Протизаконне виробництво та економічна діяльність** в Україні, відповідно до вимог СНР 1993, охоплює³⁰:

- виробництво товарів і послуг, заборонених законом для продажу та володіння (аналог міжнародної кримінальної або “чорної” діяльності);
- за природою законну діяльність, яка, однак, стає нелегальною, оскільки здійснюється суб’єктами, що не мають на це права (аналог міжнародної нелегальної зайнятості чи роботи);
- нелегальний експорт та імпорт, торгівлю нелегально виробленими або контрабандними товарами.

(iv) **Інші види економічної діяльності**, що безпосередньо не спостерігаються³¹:

- сільськогосподарське виробництво для власного кінцевого споживання (частково враховується у міжнародному визначенні неформального сектору, але не входить у вітчизняний, оскільки ця діяльність не вважається економічною, а участь у ній – зайнятістю);
- чайові, хабарі;
- заробітна плата у натуральній формі тощо.

Вказані підходи до оцінки економіки, яка безпосередньо не спостерігається, Держстат України застосовує для додаткового оцінювання (уточнення) показників СНР, отриманих за допомогою методів прямого спостереження та адміністративного обліку. Вони не виокремлюються у розрізі вартісних показників, а також показників кількості осіб чи господарських одиниць.

---

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

2.3.2 Тіньова економіка

Відповідно до “Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки”, тіньова економіка - це “незареєстрована в установленому порядку **економічна діяльність суб’єкта господарювання**, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов’язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком чого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо)”.³²

Треба наголосити, що, оскільки головною метою документа є визначення методичних засад розрахунку показників частки тіньової економіки відносно офіційного ВВП (у тому числі, за видами економічної діяльності), **згадані методичні рекомендації не дозволяють розробити прийнятну класифікацію фактичних проявів тіньової економіки в Україні та застосовувати їх для напрацювання політики її подолання.**

Основу визначення тіньової економіки у “Методичних рекомендаціях...” становить “суб’єкт господарювання”, до яких в Україні віднесені корпоратизовані підприємства; державні та комунальні підприємства; державні й бюджетні установи (організації); приватні підприємства та фізичні особи – підприємці (з правом найму робочої сили).

На відміну від міжнародних підходів, “Методичні рекомендації...” не враховують діяльність окремих працівників, самозайнятих осіб, що працюють без відповідного оформлення, членів домогосподарств тощо.

Таким чином, **тіньова економіка в означенні “Методичних рекомендацій...” відповідає міжнародному визначенню неформальної економіки у частині діяльності підприємницьких одиниць, але не узгоджена з ним у частині врахування діяльності виробничих одиниць неформального сектору.**

2.3.3. Неформальна зайнятість

Нині єдиним надійним і регулярним джерелом інформації стосовно української неформальної зайнятості є дані, які збирає Держстат України у межах обстеження економічної активності населення (відповідає міжнародній класифікації Labour Force Survey (LFS)). Неформальну зайнятість оцінюють шляхом вибіркового опитування населення, а не підприємств, і це необхідно враховувати під час використання його результатів.³³

Згідно з Положеннями 17-ої МКСП щодо оцінки неформальної зайнятості на базі робочих місць³⁴, починаючи з 2014 р., статистичні дані про неформальну зайнятість включають дані про зайнятість у неформальному секторі і про неформальну зайнятість у формальному секторі.

Тепер як неформальну зайнятість розглядають усі види нестандартної роботи і усіх зайнятих осіб, які юридично або фактично не є суб’єктами національного трудового законодавства, системи оподаткування доходів та соціального захисту (тимчасова робота, зайнятість неповний робочий час, дистанційна робота, субконтракти та інші гнучкі форми зайнятості).

---

³² “Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки” (Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 № 123).

³³ По-перше, внаслідок недостатньої відвертості респондентів масштаби неформальної зайнятості можуть бути заниженими, особливо в частині сфальшованих статусів зайнятості (особа називає себе підприємцем або самозайнятим, хоча насправді є найманим працівником), а також у частині прихованої заробітної плати та / або робочого часу. По-друге, відповідають не роботодавці, а окремі особи, які можуть не знати, як саме зареєстровано підприємство і чи повністю за цю особу сплачуються внески та податки.

³⁴ http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2013/16/16_2013.htm “Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення”, затверджені Наказом Держстату України від 23.01.2013 № 16.

Відповідно до “Методологічних положень щодо визначення неформальної зайнятості населення”³⁵, до неформально зайнятих в Україні належать:

- **особи, які працюють за власний рахунок (самозайняті) та роботодавці, які працюють на власних підприємствах, у неформальному секторі.**

При цьому до неформального сектора віднесено:

- некорпоратизовані підприємства³⁶ та осіб, які працюють за власний рахунок і які незареєстровані відповідно до вимог національного законодавства (господарського, комерційного, податкового, соціального права тощо);
- підприємства неформальних роботодавців (або ті, що перебувають на етапі оформлення), у яких відсутня реєстрація підприємства (якщо підприємство не зареєстроване, розмір його не беруть до уваги);

• **наймані працівники, які виконують неформальні роботи на підприємствах формального сектору** і які вказали, що працюють на основі усної домовленості або не мають права на пільги, пов’язані із зайнятістю (наприклад, завчасне повідомлення про звільнення, вихідна допомога, щорічна оплачувана відпустка або лікарняний), і за яких не сплачуються податки та соціальні внески;

- **наймані хатні працівники у домогосподарствах;**
- **члени неформальних виробничих кооперативів;**
- **члени сімей, які працюють безкоштовно**, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформального секторів.

Необхідно вказати, що самозайняті працівники, які виробляють товари винятково для власного кінцевого споживання домогосподарства, в Україні не належать до складу зайнятого населення, отже, їх не враховують як неформально зайнятих.

Таким чином, можна зробити висновок, що незадекларована праця повністю включає осіб, що згідно з українською офіційною термінологією працюють на умовах неформальної зайнятості, а також охоплює осіб:

— чия зайнятість у формальному секторі офіційно оформлена як незалежний суб’єкт господарювання (фізична особа-підприємець) або автономного працівника (вільні професії), або на умовах цивільно-правового договору, хоча насправді мають місце трудові відносини. Такі випадки є типовим прикладом так званого “соціального шахрайства та фальшування”³⁷, здійснюваного заради мінімізації соціальної відповідальності як перед працівником, так і перед державою;

— найманих працівників, що працюють у формальному секторі на основі письмового трудового договору або трудової книжки, однак частина діяльності яких, а також заробітна плата декларується лише у мінімальному розмірі (частка заробітної плати сплачується у “конвертах”, показується лише мінімальна кількість робочого часу або кількість робочого часу, що скорочує соціальні зобов’язання роботодавця, трудові договори оформлено на мінімальний термін тощо).

— які мають незадекларовану роботу як вторинну одночасно із основною задекларованою.

---

³⁵ Там само.

³⁶ Некорпоратизовані приватні підприємства – виробничі одиниці, які не є юридичними особами, відокремленими від своїх власників; основні засоби та інші активи належать не виробничим одиницям, а їхнім власникам. Такі виробничі одиниці не можуть від власного імені взаємодіяти з іншими виробничими одиницями, брати участь у трансакціях, укладати угоди або брати якісь зобов’язання. Зазвичай це маломасштабна діяльність із низьким рівнем організації; трудові відносини базуються здебільшого на нерегулярній зайнятості, родинних або особистих стосунках.

³⁷ *Labour inspection and undeclared work in the EU / International Labour Office, Labour Administration and Inspection Programme (LAB/ADMIN).* - Geneva: ILO, 2013.

2.4 Причини і наслідки незадекларованої праці

Основними мотивами незадекларованої праці є отримання економічних та інституційних переваг як роботодавцями і самозайнятими, так і найманими працівниками. Економічні переваги незадекларованої діяльності пов'язані з можливістю отримувати вигоду, ухиляючись від сплати податків та соціальних внесків, чи економити на виконанні вимог держави щодо безпеки та гігієни праці, щодо інших соціальних гарантій. Інституційні переваги обумовлені ухиленням від дотримання жорстких регуляторних правил і бажанням забезпечити більшу гнучкість на ринку праці³⁸ (рис. 2.1).

---

³⁸ Комюніке Європейської Комісії 98/219 про незадекларовану працю від 7 квітня 1998 р., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3Ac11710>

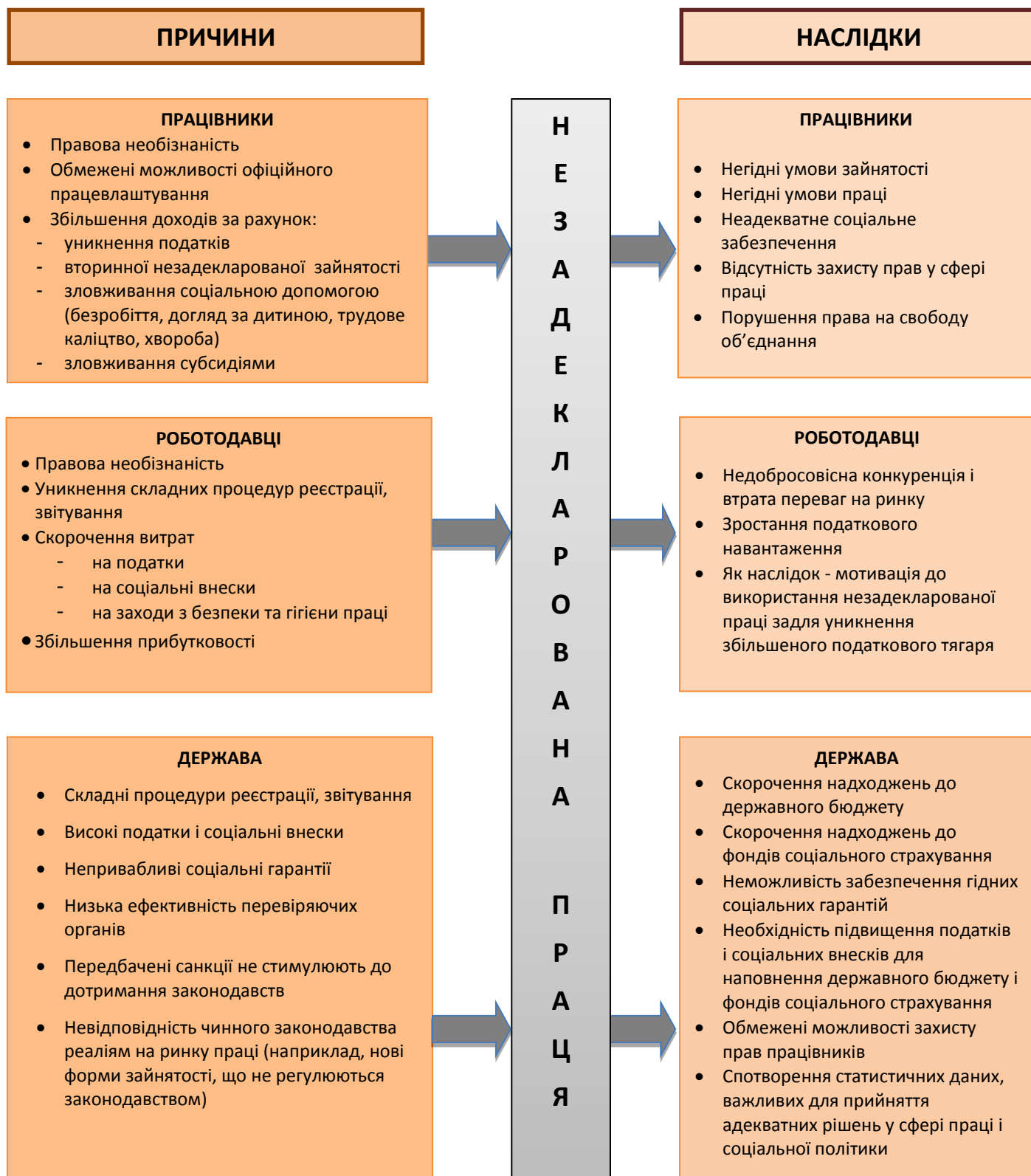

Рисунок 2.1. Причини та наслідки незадекларованої праці

3. НЕЗАДЕКЛАРОВАНА ПРАЦЯ В УКРАЇНІ: ХАРАКТЕР, МАСШТАБИ І ДЖЕРЕЛА ДАНИХ

3.1 Характер незадекларованої праці в Україні

Беручи до уваги визначення неформальної економіки (визначення МОП), незадекларованої праці (визначення ЄС) та національної термінології, основними формами прояву незадекларованої праці в Україні є такі (рис. 3.1):

Рисунок 3.1 Форми прояву незадекларованої праці в Україні

3.2 Джерела даних про незадекларовану працю в Україні

В українських та зарубіжних дослідженнях українського ринку праці термін «незадекларована праця» не використовується. Однак, це не означає, що відповідні явища відсутні в Україні і що їх не вивчають під іншими назвами. У відповідних джерелах даних використовують різні терміни та методологічні підходи до оцінювання їх показників. Деякі із них описують явища, що є складовими незадекларованої праці, деякі – такими, що частково перетинаються із складовими незадекларованої праці, а частково виходять за її межі, деякі – вивчають подібні явища в іншій площині і безпосередньо не можуть бути порівнюваними із елементами незадекларованої праці. Тому, для того щоб проаналізувати усе розмаїття термінів та методологічних підходів з точки зору їх прийнятності для оцінювання окремих форм прояву нездекларованої праці, доцільно ввести робоче поняття, яке охоплювало б усі досліджувані явища. Таким найзагальнішим поняттям для цієї доповіді прийнято **«зайнятість, що не відповідає вимогам законодавства»**. Цим поняттям ми охоплюємо усі різновиди зайнятості, що досліджують за допомогою термінів незадекларованої праці, неформальної, тіньової, прихованої, нелегальної, незареєстрованої, неофіційної, чорної тощо зайнятості.

Українські та зарубіжні джерела щодо оцінювання зайнятості, що не відповідає законодавству, можна згрупувати на основі 4 категорій:

- кабінетні дослідження окремих дослідників чи наукових колективів;
- неперіодичні соціологічні обстеження;
- відомчі дані;
- офіційні статистичні данні.

3.2.1 Кабінетні дослідження

Кабінетні дослідження у свою чергу можна розділити на п'ять підгруп. Дослідники **першої** підгрупи використовують офіційну термінологію і оцінки Держстату України (неформальний сектор, неформальна зайнятість), яка відповідає рекомендаціям МКСТ. Представники **другої** – використовують власну термінологію або нерозбірливо змішують в одному дослідженні різні терміни так, ніби вони є синонімічними, при цьому для оцінки використовують інформацію Держстату України. До третьої групи віднесено дослідження, де застосовується змішана термінологія, однак в якості емпіричних даних використовується інформація випадкових чи унікальних авторських обстежень. До **чвертої** підгрупи потрапляють авторські оцінки, що здійснюються на основі даних СНР чи модифікації розрахунків тіньової економіки, наданих Міністерством економічного розвитку та торгівлі України. **П'ята** – оригінальні авторські оцінки, що пропонуються на підставі власних підходів і щодо термінології, і щодо джерел даних.

Перша підгрупа. Бондарчук К. (2014)³⁹ вивчає неформальну зайнятість на сільських територіях та намагається обґрунтувати регуляторні важелі для її формалізації. Ведерніков М. (2010)⁴⁰ акцентує увагу на шляхах подолання проблеми неформального сектору в структурі національного ринку праці. Гнибіденко І. та Руснак А. (2010)⁴¹ вивчають перспективи оптимізації неформальної зайнятості серед сільського населення. Зіма Б. (2013)⁴² зосереджує увагу на структурних особливостях зайнятості у неформальному секторі економіки України. Струченков О. (2015)⁴³ обговорює кількісний та якісний виміри неформальної зайнятості населення. Кашуба Я. (2015)⁴⁴ обговорює тенденції зайнятості у неформальному секторі економіки України. Міміндусова Г., Кулікова Ю. та Йолкіна О. (2015)⁴⁵ шукають зв'язок неформальної зайнятості із різними макроекономічними параметрами та соціальними стандартами – ВВП, середньої заробітної плати, прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати. Любохинець Л. (2016)⁴⁶ робить акцент на зв'язку між неформальною зайнятістю та рівнем національної конкурентоспроможності та перспективами інноваційного розвитку. Купець О., Лещенко Н. та інші (2009)⁴⁷ оцінюють неформальну економіку як частину тіньової, а неформальну зайнятість – відповідно як частину тіньової. Однак для ілюстрації своїх висновків використовують дані Держстату України щодо неформальної зайнятості. Особливої уваги заслуговує дослідженням

³⁹ Україна аспекти праці .2, 2014. Причини поширення неформальної зайнятості на сільських територіях та регуляторні важелі щодо її легалізації

⁴⁰ Vedernikov M. D. Neformal'nyy sektor v strukture natsional'nogo rynku pratsi / M. D. Vedernikov // Visnyk Khmel'nytskogo natsional'nogo universytetu. – 2010. – № 6, Т. 2. – С. 189-192. Ведерніков М. Д. у статті якого обговорюються шляхи подолання проблеми неформального сектору в структурі національного ринку праці / М. Д. Ведерніков // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2010. – № 6, т. 2. – С. 189-192

⁴¹ Трансформація ринку праці на селі: перспективи оптимізації неформальної зайнятості сільського населення. - Економіка України № 4, 2014 - С.83-93 <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/5620/1/Gnibidenko.pdf>

⁴² Зіма Б.В. Проблеми зайнятості у неформальному секторі України Електронний архів Полтавського університету економіки і торгівлі <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/5489>

⁴³ Неформальна зайнятість населення України: кількісний та якісний виміри <http://commons.com.ua/neformalna-zajnyatist-naselennya/>

⁴⁴ Я. М. Кашуба, Тенденції зайнятості у неформальному секторі економіки України Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" № 8, 2015 Режим доступу <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4233>

⁴⁵ Мінімальна заробітна плата у методології неформальної зайнятості // Економіка України. – 2015. – №9, с. 88-92

⁴⁶ Стан та перспективи неформальної зайнятості на ринку праці зарубіжних країн та України // Глобальні та національні проблеми економіки Випуск 14. 2016. Стр 716-721

⁴⁷ [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/C12578310056925BC125755F00460682/\\$file/NOTE7PBGXZ.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/C12578310056925BC125755F00460682/$file/NOTE7PBGXZ.pdf)

неформальної зайнятості в Україні, де було використано базу мікроданих Держстату за 2009 р. (О. Купець, 2011) на замовлення відділення «Регіон Європи та Центральної Азії — Сектор людського розвитку (ECSHD)» Світового банку⁴⁸. Особливістю цього дослідження було те, що в ній хоча й використовувалися первинні мікродані Державної служби статистики України за 2009р., для оцінки та аналізу були застосовані рекомендації 17-ї МКСП щодо вимірювання неформальної зайнятості на основі робочих місць, а не виробничих одиниць. Оскільки Держстат України перейшов до вивчення неформальної зайнятості за рекомендаціями 17-ї МКСП лише у 2013 р. і необхідні уточнення до опитувального листа ще не були внесені, О. Купець застосувала для оцінки неформальної зайнятості власний критерій – «робота на підставі усних домовленостей, незалежно від правового статусу їхніх роботодавців». З цієї причини оцінки О.Купець хоча й представляють чималий інтерес, але не можуть бути беззастережно порівнюватися із оцінками Держстату України неформальної зайнятості з 2014 р.

Друга підгрупа представлена у науковій та експертній літературі значно менше. Н. М. Краус⁴⁹ та Є. Г. Самойленко (2014)⁵⁰, Ємельяненко Л.М (2016),⁵¹ Макаренко О. (2010)⁵² у своїх дослідженнях надають перевагу терміну *тіньова зайнятість*. Однак, не дивлячись на те, що в їх роботах надається власне тлумачення терміна *тіньова зайнятість*, у процесі обговорення її проблем вони застосовують інші терміни (неофіційна, нереєстрована, неформальна тощо зайнятість) так, ніби вони є синонімами *тіньової зайнятості* або влучними художніми метафорами. Водночас, для підтвердження власних міркувань та висновків, представники цієї підгрупи користуються даними Держстату України щодо неформальної зайнятості. Таке протиріччя між претензіями на власну концептуальну позицію та оцінками, отриманими на основі офіційної методології статистики неформальної економіки та зайнятості МОП, змушують із обережністю відноситися термінологічних новацій, пропонованих представниками цієї групи.

Таким чином, з точки зору можливостей оцінки різних форм незадекларованої праці *кабінетні дослідження першої та другої підгрупи* нічого не додають до статистичних оцінок Держстату України. Інтерес у цих дослідженнях представляють переважно оригінальні інтерпретації термінів і явищ в економіці України, а також політико-рекомендаційні пропозиції.

Третю підгрупу утворюють дослідження, автори яких не змогли зупинитися на одній термінології. Найчастіше в одному дослідженні сплітаються такі терміни, як неофіційна, нелегальна, тіньова, незареєстрована зайнятість, тіньовий сегмент ринку праці тощо. У переважній більшості подібних досліджень значення термінів вважають інтуїтивно зрозумілим або пояснюють один із них через низку схожих на кшталт: «неофіційна зайнятість – тобто частина нелегальної, тіньової, сірої зайнятості». В якості емпіричних даних використовують випадкові дослідження, експертну думку (Вінічук. М 2013)⁵³ або намагаються розраховувати обсяги неофіційної зайнятості непрямыми методами на основі даних різних джерел – В.В. Сабадаш, М.С.Малюга (2015)⁵⁴, В.В. Близнюк (2014)⁵⁵. Подібні дослідження важко використовувати навіть

⁴⁸ <http://siteresources.worldbank.org/UKRAINE/UKRAINIANEXTN/Resources/455680-1310372404373/InformalEmploymentinUkraineUA.pdf>

⁴⁹ Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія : монографія / Н. М. Краус. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 178. Kraus N. M. Tinovyj ta ofitsiynij sektory ekonomiky: antahonistychne spivisnuvannia i vzaiemodiia : monohrafiia / N. M. Kraus. – Poltava : RVV, 2008. – S. 178.

⁵⁰ Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2014. № 1 (63). Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії.

⁵¹ Ємельяненко Л.М., Державна політика подолання тіньової зайнятості в контексті мінімізації соціально-економічних ризиків.

⁵² http://stvua.com/?wpfb_dl=25. Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. / [голова редкол. А. М. Колот]. 2016. № 2(12). Стр.99 -109.

⁵³ Оцінка рівня тіньової складової ринку праці в Україні // Вісник національного університету №1(5), 2010. – 159-164

⁵⁴ М.В. Вінічук РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ // НАУКОВИЙ ВІСНИК Львівського державного університету внутрішніх справ - 2013 – 1. С. 21-33. // http://journal.lvduvs.edu.ua/visnyky/nvse/01_2013/13vmvsbd.pdf

⁵⁵ В.В. Сабадаш, М. С. Малюга. Дослідження конфліктного потенціалу тіньової економіки. Механізм регулювання економіки, 2015, No 3 http://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/articles/issue_26/VIKTOR_V_SABADASH_MARIIA_S_MALIUHAResearch_Conflict_Potential_Shadow_Economy.pdf

⁵⁵ ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» Тіньовий сегмент ринку праці в Україні http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Economics/5_166521.doc.htm

для формування найбільш загальних уявлень про стан української зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства. Залишаються незрозумілими межі та зміст предмету дослідження, а відсутність повної інформації щодо методології його оцінювання не дозволяє зробити будь-які обґрунтовані висновки.

Четверта підгрупа. Значну увагу наукової та експертної спільноти України привертає проблематика тіньової економіки. Дослідження Шелудько Н. М. (2002)⁵⁶ можна представити як типовий приклад заклику до ґрунтовного осмислення проблем тіньової економіки в Україні та розробки необхідної для цього термінології. Барсукова С. (2003)⁵⁷ брала активну участь у критичному аналізуванні різних методів оцінки тіньової економіки та придатності застосування відповідного міжнародного досвіду в Україні з урахуванням особливостей останньої. Базилевич В. та Мазур І. (2004)⁵⁸ розробили методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки в Україні на основі рекомендацій СНР-98, які частково враховувалися у підготовці Міністерством економічного розвитку та торгівлі власної методики оцінювання тіньової економіки. Черевко О. (2004)⁵⁹ та Варналій З. (2006)⁶⁰ наполягали на необхідності скоріше легалізації тіньової економіки, ніж її придушення, та обґрунтовували можливі шляхи відповідної політики. Гуменюк В. (2006)⁶¹ зосередив більшу увагу на проблематиці детінізації доходів найманих працівників і підприємців, а також необхідних для цього механізмів державного регулювання. Прихильником саме детінізації виявив себе й Мазур І. (2006)⁶², який приділив увагу дослідженню не тільки теорії відповідних процесів, а й економічній та регуляторній практиці. Мандибура В. (2006)⁶³ опонував точки зору щодо пріоритетності детінізації і обґрунтовував необхідність вибору стратегії обмеження тіньової економіки за рахунок розвитку економіки та права в Україні. Характерною рисою останніх досліджень була підтримка та обґрунтування комплексного підходу – одночасно й запобігання фактам тінізації економіки й детінізації відповідних процесів, наприклад, Баранов С. (2015)⁶⁴ зосередив увагу на сутності, причинах, соціально-економічних наслідках та шляхах подолання в Україні тіньової економіки.

Дослідження даної підгрупи дозволяють сформувати уявлення про теоретичні та методологічні особливості національного та зарубіжного вимірювання тіньової економіки, однак не надають відповіді щодо показників тіньової зайнятості, виражених в одиницях кількості осіб. Крім того, статистичну основу складають дані СНР, що збираються Держстатом або оцінюються Міністерством економічного розвитку та торгівлі України.

П'яту підгрупу об'єднує оригінальність авторських підходів, побудованих на основі використання вторинної інформації. Так, Харазішвілі Ю. (Kharazishvili Y. M. 2010)⁶⁵ користується терміном

---

⁵⁶ Шелудько Н. М. Проблема тіньової економіки в Україні / Н.М. Шелудько // Фінанси України. – 2002. – №9. – С. 80-87

⁵⁷ Барсукова С.Ю. Методы оценки теневой экономики: критический анализ / С.Ю. Барсукова // Вопросы статистики. – 2003. – № 5. – С. 14-24.

⁵⁸ Базилевич В.Д., Мазур І.І. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В.Д. Базилевич, І.І. Мазур // Економіка України. – 2004. – №8. – С. 36–44.

⁵⁹ Черевко О. В. Детінізація економіки (аналіз, оцінка та механізм зниження рівня тіньової економіки) / О.В. Черевко. – К. : Видавничий Дім "Корпорація", 2004. – 94 с.

⁶⁰ Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / З.С. Варналій, А.Я. Гончарук, Я.А. Жаліло та ін. (З.С. Варналій ред.) – Національний ін-т стратегічний досліджень. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.

⁶¹ Гуменюк В. В. Державне регулювання і детінізація доходів найманих працівників і підприємців / В. В. Гуменюк // Соціально-економічні аспекти промислової політики. – Донецьк, 2006. – Т. 1. – С. 259–265.

⁶² Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика / І.І. Мазур / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К. : ВГЦ Київ. ун-т, 2006. – 239 с

⁶³ Мандибура В. О. Тіньова економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження / В.О. Мандибура – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 135 с.

⁶⁴ Баранов С.О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні [Електронний ресурс] / С.О. Баранов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2015. – № 3. – С. 47–55. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_3_9

⁶⁵ Харазішвілі Ю. М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні / Ю. М. Харазішвілі, Н. М. Дмитренко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 16–28. Kharazishvili Y. M. Metodichnyi pidkhid do otsiniuvannya tinovoi zainiatosti v Ukraini / Y. M. Kharazishvili, N. M. Dmytrenko // Ekonomika Ukrainy. – 2010. – № 12. – С. 16–28; Харазішвілі Ю.М. Класична модель функції сукупної пропозиції в контексті кейнсіанської теорії / Харазішвілі Ю.М. // Статистика України. – 2006. – №1. – С. 42–48

тіньової зайнятості, але вважає, що методи оцінки її обсягів, що базуються на опитуванні та експертних оцінках, не можуть бути задовільно точними. Він пропонує власну економіко-математичну модель макроекономічного рівня, яка дозволяє оцінити обсяги тіньової зайнятості через показники тіньової оплати праці, частки оплати праці у випуску та коефіцієнтів завантаження капіталу та робочої сили. Ці оцінки більш менш узгоджуються із оцінками Шнейдера (Schneider, 2011)⁶⁶, отриманими з використанням підходу DYMIMIC та монетарного методу без урахування нелегальних (кримінальних) видів економічної діяльності та неформального сектора домогосподарств. Новак І. та Оверковский Б. (2011)⁶⁷ в дослідженні соціальних ризиків нестандартної зайнятості в Україні зосереджують увагу на українських підставах прихованих трудових відносин, для маскування яких використовуються цивільні чи господарські правові форми.

3.2.2 Неперіодичні соціологічні обстеження

Неперіодичні обстеження окремих проявів незадекларованої праці в Україні проводилися різними державними та недержавними організаціями. Київський міжнародний інститут соціології на замовлення Центру соціальних перспектив Благодійного фонду «Інтелектуальна перспектива» вивчав обсяги тіньової економіки (Проект «Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності», 1999 р.⁶⁸ та 2000 р.⁶⁹), проблеми соціальної захищеності осіб, що працюють без офіційного оформлення (Проект «Проведення досліджень громадської думки з питань поінформованості населення про систему соціального захисту України», 2010 р.⁷⁰; проект «Проведення ситуаційного аналізу стану та динаміки ринку праці та трудових ресурсів у Хмельницькій області» 2016 р.⁷¹). У декількох обстеженнях Інституту економічних досліджень та політичних консультацій вивчалися фінансові та регуляторні причини тіньової економіки та місця неформальної зайнятості на українському ринку праці (Проект «Фінансові і регуляторні причини тіньової економіки в Україні», 2001 р.⁷²; Проект «Чорне Море та Центральна Азія – сприяння праці та добробуту», «Огляд ринку праці України», 2007 р.⁷³; «Огляд економіки України»⁷⁴; Проект «Добробут через стійке формування заробітної плати», 2010 р.⁷⁵). Інститутом соціології НАН України проведено 5 раундів (з другого у 2004 р. по шостий у 2012 р.) соціологічного обстеження в межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS)⁷⁶. Хоча виконавцями обстеження в Україні не розраховувалися оцінки неформальної зайнятості, запитальник дозволяє самостійно розрахувати частку осіб, що працювали без письмового оформлення, використовуючи мікродані, доступні на офіційному сайті ESS⁷⁷. ГО «Центр «Соціальний моніторинг» намагалися оцінити дохід, що отримують домогосподарства від участі у неформальній економіці (Проект «Динаміка матеріального

⁶⁶ Schneider, F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. — Chicago, Illinois : A. T. Kearney, 2011.

⁶⁷ <http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/publikationen/2-finalnij%20maket%20Nestandardna%20zanyatist.pdf>

⁶⁸ <http://csep.org.ua/index.php/uk/1999/211-proekt-tinova-ekonomika-sotsialni-problemi-neofitsijnoi-ekonomichnoji-diyalnosti> В неформальному секторі економіки працює 45% респондентів від усіх опитаних. В неформальному секторі економіки зайняті всі соціальні групи економічно активного населення: наймані працівники як державних, так і приватних підприємств, підприємці, службовці, безробітні, студенти, домогосподарки, а також пенсіонери. Переважно це службовці і працівники різні за віковим цензом з середньою спеціальною, вищою та незакінченою вищою освітою.

⁶⁹ <http://csep.org.ua/index.php/uk/2000/208-proekt-tinova-ekonomika-sotsialno-ekonomichni-problemi-neofitsijnoi-ekonomichnoji-diyalnosti-v-ukrajini>

⁷⁰ <http://csep.org.ua/index.php/uk/2010/55-proekt-provedennya-doslidzhen-gromadskoj-dumki-z-pitan-poinformovanosti-naselennya-pro-sistemu-sotsialnogo-zakhistu-ukrajini-na-zamovlennya-ministerstva-pratsi-ta-sotsialnoj-politiki-ukrajini>

⁷¹ <http://csep.org.ua/index.php/uk/2016/288-provedennya-situatsijnogo-analizu-stanu-ta-dinamiki-rinku-pratsi-ta-trudovikh-resursiv-u-khmelitskij-oblasti>

⁷² http://www.ier.com.ua/ua/publications/consultancy_work?pid=1569

⁷³ http://www.ier.com.ua/ua/projects/projects_archive_2007?pid=2225

⁷⁴ http://www.ier.com.ua/ua/projects/projects_archive_2007?pid=2231

⁷⁵ <http://www.ier.com.ua/ua/projects?pid=2190>

⁷⁶ Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с

⁷⁷ <http://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=ukraine>

становища та соціально-економічних очікувань населення», 2013 -2014рр.⁷⁸). Український інститут соціальних досліджень імені О. Яременка в рамках моніторингу громадської думки приділяє увагу самооцінці домогосподарствами неформальних та тіньових доходів (Проект «Всеукраїнський моніторинг громадської думки населення України», 2010-2013 рр.⁷⁹). Центром Разумкова було проведено обстеження з проблеми тіньової оплати праці в Україні (Проект «Проблеми оплати праці і зайнятості в оцінках громадян України та експертів», 2010⁸⁰).

Білокурський О. (2001)⁸¹ вивчав так звану неформальну економічну активність на основі результатів опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) «Стан розвитку малого бізнесу в Україні» на замовлення Агентства США з міжнародного розвитку у 1999 р. Неживенко О. (2016)⁸² на основі даних Українського лонгitudного моніторингу за 2007 р. здійснює власну оцінку неформальної зайнятості згідно з методологією МОП. Чудовим прикладом застосування методології дослідження неформальної економіки, затвердженої у 2003 р. на 17-ій МКСП, є дослідження зайнятості у неформальній економіці, проведене департаментом статистики МОП (2012 р.)⁸³. В ній наводяться міжнародні порівняння зайнятості (в тому числі в Україні) у неформальній економіці у несільськогосподарському секторі економіки. Оригінальність роботи полягає по-перше в тому, що в ній чітко показано зв'язок понять неформальної економіки та неформальної зайнятості, яке здійснюється через поняття зайнятості у неформальній економіці. Зокрема зазначається, що зайнятість у неформальній економіці відрізняється від неформальної зайнятості на кількість осіб, що працюють формально зайнятими у неформальному секторі. Автори на практиці показують наявність ситуації наявності формальних робочих місць навіть у неформальному секторі⁸⁴.

Соціологічна група «Рейтинг» в одному із своїх досліджень вивчає настрої серед українців-заробітчан (2016 р.)⁸⁵. Компанією GfK Ukraine було проведено всеукраїнське опитування молоді України (2015 р.)⁸⁶ з метою оцінки основних потреб та проблем молоді, а також відповідності державної молодіжної політики потребам української молоді.

Е. Лібанова, Г. Герасименко та інші (2012 р.)⁸⁷ поглибили розуміння ґендерних особливостей неформальної зайнятості в Україні. Інформаційну базу дослідження забезпечено спеціальним соціологічним опитуванням «Дослідження участі жінок у складі робочої сили в Україні». Протягом 2013-2015 рр. фахівцями Українського центру соціальних реформ та Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України у співпраці з соціологічною агенцією Центр «Соціальний моніторинг» (Лібанова Е., Цимбал О. та інші) було проведено дослідження перешкод переходу української молоді на ринок праці «School-to-work transition

---

⁷⁸ <http://www.smc.org.ua/Stock/Press-release.pdf> - 19% (23,5% серед економічно активного населення) зазначили, що мають тіньовий дохід. 38% повідомляють, що їх знайомі або рідні отримують дохід «у конверті».

⁷⁹ <http://www.uisr.org.ua/monitoring>

⁸⁰ http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD118_ukr_3.pdf. На думку 47,1% респондентів та 55,7% експертів, «у тіні» перебуває понад 40% доходів населення.

⁸¹ http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9565/Biloskurs%27kyy_Neformal%27na_ekonomichna_aktyvnist%27.pdf?sequ

⁸² Nezhyvenko Oksana. Informal Employment in Ukraine: 2007 Survey Application // Scientific Papers NaUKMA. Economics. - 2016. - Vol. 1, N. 1. - P. 132-137. <http://journals.ukma.edu.ua/spne/article/view/103/95>

⁸³ http://laborsta.ilo.org/applv8/data/INFORMAL_ECONOMY/2012-06-Statistical%20update%20-%20v2.pdf

⁸⁴ Через можливе існування деякої формальної оплачуваної зайнятості у неформальному секторі, загальна зайнятість у неформальному секторі може бути дещо нижчою, ніж сума зайнятості у неформальному секторі і неформальної зайнятості поза неформальним сектором. Due to the possible existence of some formal wage employment in the informal sector, total informal employment may be slightly lower than the sum of informal sector employment and informal employment outside the informal sector

⁸⁵ http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_work_abroad_122016.pdf

⁸⁶ http://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf

⁸⁷ Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України. Фінальний звіт. Український центр соціальних реформ. // Сайт Представництва ООН в Україні <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvityi/un-in-ukraine-publications/3695-analitychne-doslidzhennia-uchasti-zhinok-u-skladi-robochoi-silyi-ukrainy>

survey» (SWTS)⁸⁸. В дослідженні було суворо дотримано методологію вимірювання неформальної зайнятості МОП, фахівці якої забезпечили технічну підтримку даного проекту.

Харман Л. та інші провели декілька досліджень різних аспектів зайнятості українських домогосподарств на основі даних Українського лонгітюдного моніторингового дослідження (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey)⁸⁹ в межах спільного проекту Інституту економіки праці «IZA» та Світового банку. У дослідженні неформальної зайнятості у різних сегментах українського ринку праці (2007 р.)⁹⁰ здійснено оцінку розміру, структури та ймовірності переходів осіб, що були неформально зайнятими, в інші сегменти та статуси на ринку праці. В дослідженні за 2010 р. було оцінено ризики та обсяги неформальної зайнятості в Україні у порівнянні із іншими країнами із перехідною економікою⁹¹.

Серед неперіодичних обстежень, проведених окремими авторами, слід відзначити Мірошніченко І. (2013), який представляє дослідження неформальної зайнятості у двох містах України: у Донецьку та Сумах у 2009 р. Використана ним методологія була синтетична, оскільки визначалися як первинна, так і вторинна неформальна зайнятість з точки зору частки домогосподарств, які мають дохід від неформальної зайнятості. Хоча ці дані не можна вважати репрезентативними щодо України, вони розкривають аспекти, що не вимірює Держстат України. Зубенко О. О. досліджує неформальну зайнятість методом опитування громадської думки у м. Запоріжжя (2013 р.)⁹².

Ангелко І. проведено обстеження джерел доходів домогосподарств у Львівській, Тернопільській та Рівненській областях, (2008 р.)⁹³. Богоявленська Ю., Мельник А. оцінюють „чорной” ринок праці (в авторській термінології) молоді Житомирщини (2012 р.)⁹⁴. Уільямс К. та Раунд Дж. (2008),⁹⁵ крім даних Держстату України, який у той час досліджував зайнятість у неформальному секторі на основі виробничих одиниць, використовує результати опитування 600 домогосподарств у двох районах міста Києва, у Василькові та Ужгороді, щодо яких була застосована нова на той час методологія визначення неформальної зайнятості на основі критеріїв робочого місця (данні 2005 р).

Підсумовуючи аналіз українських та зарубіжних неперіодичних обстежень, де мали місце оцінки різних показників зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, слід підкреслити, що майже усі джерела первинних даних не мали на меті їх вивчення та оцінювання. Окремі аспекти зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, займають місце серед інших завдань обстеження, а їм присвячуються лише окремі запитання анкет. Навіть у тих випадках, коли автори цілеспрямовано використовують дані таких обстежень для цілеспрямованого вивчення проблем тіньової економіки чи неформальної зайнятості, в них не дотримуються суворої термінології і не звертають увагу на методологію збору та обробки даних (неформальний ринок праці). Термін «тіньова економіка» використовується швидше як загальна метафора для опису самих різних аспектів економіки та зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства. З цих причин, хоча у сукупності дані роботи дозволяють сформулювати певну картину стану в Україні зайнятості, що не

---

⁸⁸ http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_519747.pdf

⁸⁹ <https://datasets.iza.org/dataset/56/ukrainian-longitudinal-monitoring-survey>

⁹⁰ <https://www.econstor.eu/handle/10419/34879>

⁹¹ http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.353288.de/diw_escirru0022.pdf

⁹² Емпіричне дослідження соціальних аспектів та причин неофіційної зайнятості (на прикладі Запоріжжя) / О. О. Зубенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. - 2013. - Вип. 57. - С. 203-210. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_29

⁹³ Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах господарювання // Український соціум. - 2010 - №3. - С. 124 - 132. Режим доступу: http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/3_2010/124-132_3'10.pdf

⁹⁴ Богоявленська Ю., Мельник А. Молодіжний сегмент ринку праці: стан, тенденції та перспективи функціонування в умовах формування соціально орієнтованої економіки в Україні // Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2012. Випуск 47. С. 132-141. - Режим доступу: <http://www1.lnu.edu.ua/publications/bulletins/index.php/economics/article/viewFile/6800/6808>

⁹⁵ Williams, C. C. - Round, J. (2008): Retheorizing the Nature of Informal Employment: Some Lessons from Ukraine. *International Sociology*, 23(3) 367-388.

відповідає вимогам законодавства, їх не можливо порівнювати, інтегрувати та використовувати для надійних та систематичних оцінок актуальних форм прояву незадекларованої праці в Україні.

3.2.3 Відомчі дані

Центральним органом виконавчої влади, що здійснює функції інспектування праці в Україні, є Державна служба України з питань праці (далі Держпраці). Інспектування праці здійснюється нею в межах виконання завдання щодо нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю, зайнятість населення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб.

Відповідно до цього Держпраці збирає дані щодо кількості звернень громадян, планових та позапланових перевірок підприємств на предмет встановлення фактів порушення національного законодавства, видів виявлених порушень та їх кількості.

Використати цю інформацію для встановлення обсягів та характеру незадекларованої праці в Україні неможливо. Дані про перевірки не відповідають критеріям репрезентативності стосовно усього обсягу піднаглядних суб'єктів господарювання (форма З-НД)⁹⁶, а реєстри обробки даних про перевірки не передбачають виокремлення показників щодо різних форм прояву незадекларованої праці. Таким чином, інформація про результати перевірок свідчить більше про результати й обсяги роботи Держпраці, але не дають можливість оцінити реальні масштаби цих форм незадекларованої праці.

3.2.4 Офіційні статистичні дані

Джерелом офіційних даних про неформальну зайнятість в Україні є Держстат України, який на регулярній основі (з 2004 р. щомісячно) проводить обстеження економічної активності населення України у віці 15-70 років. Воно включає постійний модуль, який з 1999 до 2013 р. включно повністю відповідав усім вимогам рішень 15-ї МКСП щодо вимірювання зайнятості у неформальному секторі, а з 2014 р. - вимогам рішень 17-ї МКСП щодо вимірювання неформальної зайнятості. Враховуючи єдність методології обстеження неформальної зайнятості із іншими показниками економічної активності населення України, дані про неформальну зайнятість можуть бути представленими у розрізі основних соціально-демографічних груп, економічних видів діяльності та регіонів України. Дані цих обстежень постійно контролюються на предмет репрезентативності відносно основних параметрів населення України у віці 15-70 років та надійності оцінок, що дозволяє їх визначати як такі, що повністю відповідають усім сучасним міжнародним вимогам в галузі статистики праці.

Одиницями виміру неформальної зайнятості в межах обстеження економічної активності населення України є особа за основним статусом зайнятості. *Це означає, що відповідні дані не дають можливість виокремити обсяги вторинної неформальної зайнятості; обсяги фальшування трудових відносин під виглядом фізичної особи-підприємця або фрілансера; а також оцінити тіньову заробітну плату, яка сплачується зареєстрованим відповідно до законодавства особам, що працюють у формальному секторі.*

Певною мірою оцінити приблизне поширення тіньової заробітної плати дозволяє інформація щодо рівня оплати праці підприємств з кількістю осіб більше 10. Ця інформація збирається на основі регулярної обов'язкової звітності підприємств України і надається щомісячно.

---

⁹⁶ <http://vn.dsp.gov.ua/zviti/>

Аналіз методології вимірювання неформальної зайнятості Держстатом України, дозволяє зробити висновок, що з її допомогою можна оцінити приблизно 75-85% обсягів тієї зайнятості, що згідно з визначенням ЄС відноситься до незадекларованої праці. Залишок у 15-25% складають особи, які:

- залучені до частково задекларованої праці, тобто працюють у формальному секторі, зареєстровані, але їх робочий час та заробітна плата декларується не повністю;
- особи, які зареєстровані у формальному секторі як підприємці, цивільно-правові субпідрядники або інші працівники на умовах нестандартної зайнятості, але під цими юридичними формами приховуються фактично трудові відносини з підприємством;
- особи, що працюють поза межами розташування підприємства на умовах інших фальшивих форм субпідрядної, аутсорсингової та іншої нестандартної діяльності і таким чином фактичні параметри їх зайнятості відображаються недостовірно.

Другим офіційним джерелом щодо форм зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, є розрахунки обсягів тіньової економіки України Міністерства економічного розвитку та торгівлі України (далі Мінекономрозвитку)⁹⁷. Вихідним джерелом цих розрахунків є дані системи національних рахунків, що збираються Держстатом України відповідно до стандартів СНР-2008. Відповідні результати надаються у грошовому вимірі (національна валюта або долари США) та у відсотках ВВП країни. В межах тіньової економіки, визначеної Мінекономрозвитку, можна виокремити ключові види економічної діяльності, однак неможливо виокремити регіони, а також оцінити кількість та охарактеризувати осіб, що залучені до тіньової економіки. Таким чином, оцінки Мінекономрозвитку представляють собою інший зріз тих процесів, що мають відношення до незадекларованої праці. Їх неможливо безпосередньо об'єднати із даними Держстату України щодо обсягів неформальної зайнятості. Однак їх спільне використання можливе у вигляді співставлення тенденцій, якщо не забувати різницю у методології збору та обробки показників.

Результати аналізу українських та зарубіжних джерел щодо різних проявів незадекларованої праці в Україні можна представити у вигляді таблиці 3.1, де показано, яким із них відповідає яке джерело, його характер та цінність для формування адекватного уявлення та проведення національної політики удосконалення декларування праці.

---

⁹⁷ <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>

Таблиця 3.1. Джерела даних про незадекларовану працю в Україні

Форма незадекларованої праці	Джерела даних	Характер та цінність даних
(1) Неформальна зайнятість осіб на підприємствах формального сектору та членів сім'ї, що працюють безкоштовно ⁹⁸ ; (2) Зайнятість у неформальному секторі: (2а) незареєстровані роботодавці і незареєстровані працівники, що працюють на незареєстрованих підприємствах; (2б) окремі особи, що працюють за власний кошт (самозайняті); (2в) члени незареєстрованих кооперативних та інших об'єднань; (2г) працівники, які за плату виконують роботу в домогосподарствах інших осіб	Обстеження економічної активності населення України, Держстат України	Кількісні первинні дані. Повністю придатні для надійних оцінок та формування національної політики
	Кабінетні дослідження	Вторинний характер. Якщо базуються на даних Держстату України, придатні для вироблення пропозицій щодо національної політики
	Неперіодичні соціологічні обстеження	Містять первинну інформацію. Розкривають інші аспекти та факторні зв'язки, ніж Держстат України. Фрагментарні. Корисні для обмеженого використання при формуванні національної політики
(3) Особи, які офіційно працюють у формальному секторі, але їх робочий час та заробітна плата декларуються не повністю	Офіційні дані відсутні	
	Кабінетні дослідження	Вторинний характер. Ненадійні оцінки загального характеру на основі моделювання даних Держстату України. Обмежено придатні лише для формулювання завдань та проблем національної політики
	Неперіодичні соціологічні обстеження	Первинний характер. Фрагментарні. Нерепрезентативні. Нерегулярні. Корисні для окремих проектів у межах національної політики
(4) Особи, які зареєстровані у формальному секторі як підприємці, цивільно-правові субпідрядники або інші працівники на умовах нестандартної зайнятості, але під цими юридичними формами приховуються фактично трудові відносини з підприємством	Офіційні дані відсутні	–
	Кабінетні дослідження	Теоретичний характер. Оцінки відсутні
	Неперіодичні соціологічні обстеження відсутні	–
(5) Особи, оформлені за основним місцем роботи, але вторинна зайнятість яких не оформлена.	Офіційні дані відсутні	–
	Кабінетні дослідження	Теоретичний характер. Оцінки відсутні
	Неперіодичні соціологічні обстеження відсутні	–

⁹⁸ Ця та інша форма пронумерована згідно з рисунком 2.1. цієї доповіді.

3.3 Масштаби незадекларованої праці в Україні

3.3.1 Оцінки неформального сектору та неформальної зайнятості в Україні згідно з неперіодичними соціологічними обстеженнями

Білокурський О. (2001)⁹⁹ оцінював обсяги неформального сектору станом на 1999 р. у обсязі 38% підприємств, відносно усіх підприємств, що у перерахунку на кількість зайнятих з урахуванням розміру підприємств давало 27% зайнятих на підприємствах неформального сектору відносно усіх зайнятих в економіці України.

Харман Л. та інші на основі даних Українського лонгітюдного моніторингового дослідження (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey)¹⁰⁰ розраховують у 2003 р. обсяги неформальної зайнятості у 9,6%, у 2004 – у 13,5%, а у 2007 р. у 9,8% від зайнятого населення.

Мірошніченко І.¹⁰¹ комбінує первинні дані, зібрані власними силами, та результати обстеження Williams і Round (2007) і на цій підставі розраховує, що близько 23% сімей в Україні покладаються на неформальний сектор як основне джерело засобів для існування. Кожен шостий (15%) вказує на залежність від іншої неофіційної форми зайнятості як джерела доходу на щоденній основі. В цілому, близько 38,1% українських сімей, були залучені до неформальних видів економічної діяльності або як основного або як вторинного джерела доходу.

Уільямс К. та Раунд Дж (2008)¹⁰² за результати опитування 600 домогосподарств у двох районах міста Києва, у м. Василькові та Ужгороді оцінюють частку домогосподарств, які мають доходи від первинної або вторинної неформальної зайнятості (близько 40%), в тому числі 16,4% домогосподарств, для яких доходи від неформальної зайнятості є первинними.

Обстеження джерел доходів домогосподарств у Львівській, Тернопільській та Рівненській областях, у (2008 р.)¹⁰³ показало, що відповідно для 39%, 44,0% та 40,3% опитаних домогосподарств зайнятість у неформальному секторі є основною зайнятістю і основним джерелом доходів, а для решти – вторинною зайнятістю. Водночас, серед останніх значною є частка осіб, офіційний дохід яких нижче прожиткового мінімуму.

За результатами опитування громадської думки, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2010 р., 29,8% респондентів повідомили, що практика виплати заробітної платні «у конвертах» дуже широко поширена в регіоні їхнього проживання; ще 36,2% респондентів заявили, що така практика є досить поширеною, й лише 14,6% заявили про існування поодиноких випадків або про те, що такої практики не існує. Крім того, суттєва частка респондентів (45% серед опитаного населення та 43,4% серед експертів) не вірили, що українці можуть проміняти зарплату «у конвертах» на ширші соціальні гарантії. Докладні результати дослідження див. у дослідженні Центру Разумкова (2010)¹⁰⁴.

Згідно з даними проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS)¹⁰⁵ частка осіб, що працювали без письмового оформлення у 2011 р., дорівнювала приблизно 32% від населення,

⁹⁹ http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9565/Biloskursky27kyy_Neformal%27na_ekonomichna_aktivnist%27.pdf?sequ

¹⁰⁰ <https://datasets.iza.org/dataset/56/ukrainian-longitudinal-monitoring-survey>

¹⁰¹ Miroshnychenko, I. (2013) The Nature and Extent of Informal Economy in Post-Crisis Ukraine. In: Doctoral Workshop Studies 2013, Gyor, Hungary 16-20 July 2012. Gyor: SZE Postgraduate School of Law and Political Sciences, pp. 229-244.

¹⁰² Williams, C. C. – Round, J. (2008): Rethorizing the Nature of Informal Employment: Some Lessons from Ukraine. *International Sociology*, 23(3) 367-388.

¹⁰³ Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах господарювання // Український соціум. – 2010 - №3. – С. 124 – 132. Режим доступу: http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/3_2010/124-132_3'10.pdf

¹⁰⁴ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова). 2010. Проблеми оплати праці і зайнятості в оцінках громадян України та експертів (Соціологічні дослідження), Національна безпека і оборона, № 7(118), стор. 90-114, електронний доступ: <http://www.ucps.org/ukr/journal.php?y=2010&cat=154>.

¹⁰⁵ Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с

яке мало оплачувану роботу. Однак отримані дані неможливо беззаперечно віднести чи то до неформальної або тіньової зайнятості, чи до незадекларованої праці, оскільки методологія формування запитальника не відповідає рекомендаціям щодо їх вимірювання.

Неживенко О. (2016)¹⁰⁶ на основі даних Українського лонгitudного моніторингу за 2007 р. здійснює власну оцінку неформальної зайнятості із використанням методології МОП (у розмірі 14,1% від усіх зайнятих).

Дослідження зайнятості у неформальному несільськогосподарському секторі економіки, проведене департаментом статистики МОП (2012),¹⁰⁷ дає значення відповідного показника у розмірі 9,4%.

Богоявленська Ю., Мельник А. оцінюють „чорний” ринок праці (в авторській термінології) молоді Житомирщини (2012 р.)¹⁰⁸ у розмірі 38%.

Лібанова Е., Герасименко Г. та інші (2012)¹⁰⁹ оцінюють частку жінок, зайнятих у неформальному секторі у розмірі 22,2% серед усіх зайнятих.

За результатами дослідження Зубенко О. О. у м. Запоріжжя (2013 р.¹¹⁰), у структурі зайнятості населення частка людей, що не мають офіційного місця роботи, становить 23,4%. Серед них: працюючі, але офіційно неоформлені (11,0%), тих, хто працюють дома за замовленням, тобто фрілансери (2,2%), самозайняті (6,6%), тих, хто не мають постійної роботи і підробляють поза домом (3,6%). При цьому частка офіційно працевлаштованих – 44,9%. Отримані дані не дуже відрізняються від офіційної статистики. Згідно з даними Головного управління статистики в Запорізькій області, кількість офіційно працевлаштованого населення в 2011 р. становила 46%, а в 2012 р. – 52,4%.

У всеукраїнському опитуванні молоді України (2015 р.)¹¹¹ з метою оцінки основних потреб та проблем молоді, а також відповідності державної молодіжної політики потребам української молоді було встановлено, що серед молоді, якій довелося міняти роботу (47%) однією із причин було неофіційне працевлаштування (11%).

Згідно з даними дослідження переходу української молоді на ринок праці «School-to-work transition survey» (Лібанова Е., Цимбал О. та інші)¹¹² у 2015 р. серед молоді (особи віком 15-29 років), частка неформально зайнятих дорівнювала 58,3%.

Соціологічна група «Рейтинг» при вивченні настроїв серед українців-заробітчан (2016 р.)¹¹³ визначила, що 35 % опитаних працювали за кордоном офіційно, 61% - неофіційно, 4% - не дали відповіді.

---

¹⁰⁶ Nezhyvenko Oksana. Informal Employment in Ukraine: 2007 Survey Application // Scientific Papers NaUKMA. Economics. - 2016. - Vol. 1, N. 1. - P. 132-137. <http://journals.ukma.edu.ua/spne/article/view/103/95>

¹⁰⁷ http://laborsta.ilo.org/applv8/data/INFORMAL_ECONOMY/2012-06-Statistical%20update%20-%20v2.pdf

¹⁰⁸ Богоявленська Ю., Мельник А. Молодіжний сегмент ринку праці: стан, тенденції та перспективи функціонування в умовах формування соціально орієнтованої економіки в Україні // Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2012. Випуск 47. С. 132-141. - Режим доступу: <http://www1.lnu.edu.ua/publications/bulletins/index.php/economics/article/viewFile/6800/6808>

¹⁰⁹ Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України. Фінальний звіт. Український центр соціальних реформ. // Сайт Представництва ООН в Україні <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/3695-analitychne-doslidzhennia-uchasti-zhinok-u-skladi-robochoi-sily-ukrainy>

¹¹⁰ Емпіричне дослідження соціальних аспектів та причин неофіційної зайнятості (на прикладі Запоріжжя) / О. О. Зубенко // [Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики](http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_29). - 2013. - Вип. 57. - С. 203-210. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_57_29

¹¹¹ http://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf

¹¹² http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_519747.pdf

¹¹³ http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_work_abroad_122016.pdf

3.3.2. Оцінки тіньової економіки в Україні

Згідно оцінок Харазішвілі Ю. (Kharazishvili Y. M. 2010)¹¹⁴, який для оцінки тіньової зайнятості розробив власну економіко-математичну модель макроекономічного рівня на основі даних СНР, частка тіньової економіки у 2010 та 2011 рр. коливається в діапазоні від 30 до 40% ВВП, обсяги тіньової заробітної плати сягають 85-90% від задекларованої, а частка тіньової зайнятості відповідно по роках 20,1% та 20,5% (причому більшість зайнято у формальному секторі). Ці оцінки більш менш узгоджуються із оцінками Шнейдера (Schneider, 2011)¹¹⁵, отриманими з використанням підходу DYMIMIC та монетарного методу без урахування нелегальних (кримінальних) видів економічної діяльності та неформального сектору домогосподарств, які оцінюють обсяги тіньової економіки в Україні в середньому у 45,0% від офіційного ВВП у 2010 р. та 44,1% у 2011 р.

3.3.3 Відомча статистика

Форми незадекларованої праці, які виявляє Держпраці

За результатами інспекційних відвідувань Держпраці збирає дані про:

- незадекларованих працівників у формальному секторі
- випадки підміни трудових договорів цивільно-правовими
- випадки офіційної виплати мінімальної заробітної плати та доплати «у конверті»

Незадекларовані (неоформлені) працівники у формальному секторі

Для Держпраці важко визначити повністю незадекларованих працівників на підприємствах формального сектору. У 2015 р. було виявлено лише 664 незадекларованих працівника у формальному секторі, у 2016 році – 923.

Підміна трудових договорів цивільно-правовими

Більше досвіду напрацьовано із виявлення фактів підміни трудових договорів цивільно-правовими. У 2015 р. у результаті перевірок зафіксовано 3000 таких випадків., у 2016 – 975.

Офіційна виплата мінімальної заробітної плати та доплата «у конверті»

Відповідно до спільного листа-доручення Пенсійного фонду, Державної фіскальної служби та Держпраці, остання отримує інформацію про сплату єдиного соціального внеску і про виплату мінімальної заробітної плати. На основі аналізу цих даних вживаються заходи з метою виявлення фактів виплати частини заробітної плати “у конверті”. Тим не менше, Держпраці не має інструментів для доведення таких фактів на 100%, так само як не має інструментів для доведення використання праці неоформлених працівників, використання праці на умовах неповного робочого часу, але *фактично* – на умовах повної зайнятості.

3.3.4 Статистичні дані

До 2014 року Держстат України регулярно публікував дані про зайнятість населення України у неформальному секторі (табл. 3.2). З 2014 року було здійснено перехід до методології дослідження неформальної зайнятості .

---

¹¹⁴ Харазішвілі Ю. М. Методичний підхід до оцінювання тіньової зайнятості в Україні / Ю. М. Харазішвілі, Н. М. Дмитренко // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 16–28. Kharazishvili Y. M. Methodychnyi pidkhid do otsiniuvannia tinovoi zainiatosti v Ukraini / Y. M. Kharazishvili, N. M. Dmytrenko // Ekonomika Ukrainy. – 2010. – № 12. – С. 16–28; Харазішвілі Ю.М. Класична модель функції сукупної пропозиції в контексті кейнсіанської теорії / Харазішвілі Ю.М. // Статистика України. – 2006. – №1. – С. 42–48

¹¹⁵ Schneider, F. The Shadow Economy in Europe / F. Schneider. — Chicago, Illinois : A. T. Kearney, 2011.

Таблиця 3.2. Населення України віком 15-70 рр., яке було зайняте у неформальному секторі протягом 2004-2013 рр., % від усього зайнятого населення

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Все населення	19,4	21,5	22,3	22,3	21,8	22,1	22,9	23,1	22,9	23,6
Жінки	18,6	21,7	22,4	22,3	21,3	21,1	21,7	22,2	21,6	22,1
Чоловіки	20,2	21,2	22,2	22,3	22,2	23,1	24,1	24,1	24,0	24,9
Міське населення	9,6	9,3	9,3	9,2	9,9	10,6	11,3	11,5	11,6	12,0
Сільське населення	42,0	47,5	50,5	50,7	47,9	46,4	47,7	48,3	47,5	48,7
працюючі за наймом	6,8	7,5	7,8	7,9	8,9	9,2	9,7	9,7	9,7	10,0
працюючі не за наймом	83,5	84,3	84,0	82,3	80,2	79,4	79,6	79,6	79,8	80,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

В Україні обсяги зайнятості населення у неформальному секторі мало пов'язані із динамікою тіньової економіки. Навіть коли рівень тіньової економіки знижувався, це не впливало на рівень неформальної зайнятості – він стабільно зростав протягом 2009-2015 рр. (рис. 3.2).

Рисунок 3.2. Рівень тіньової економіки та частка населення, зайнятого у неформальному секторі, в 2009 – 2016 рр.

Джерело: розраховано за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

3.3.5 Незадекларована заробітна плата та робочий час

Непряму оцінку можливих обсягів незадекларованої заробітної плати та робочого часу на підприємствах формального сектору розміром 10 та більше осіб можна отримати за допомогою показників:

- “частка працівників, яким було оплачено менше 50% робочого часу”;
- “частка працівників, що отримували заробітну плату нижче чи на рівні мінімальної”.

Ми не можемо стверджувати, що згадані працівники насправді відпрацьовують більше, ніж 50% часу та отримують частину заробітної плати у конверті. Однак, вважаємо, що ця група осіб заслуговує на особливу увагу з боку інспекції праці у зв'язку з високою ймовірністю часткової незадекларованості їхньої праці.

Як видно з табл. 3.3, у десятку видів економічної діяльності з найвищим рівнем ризику неповного декларування робочого часу та заробітної плати входять майже усі (крім промисловості) сектори економіки із тих, де зафіксований найвищий рівень неформальної зайнятості.

Таблиця 3.3. Частка штатних працівників, які знаходяться у зоні ризику недекларування частини робочого часу та заробітної плати станом на 1 грудня 2015 р. та 2016 р. (%)

	Кількість працівників, яким було оплачено менше 50% робочого часу, 2015	Кількість працівників, яким було оплачено менше 50% робочого часу, 2016	Частка працівників, які отримували заробітну плату, меншу МЗП у 2015 р.	Частка працівників, які отримували заробітну плату, меншу МЗП, 2016	Частка працівників, які отримували заробітну плату близьку до МЗП, 2015	Частка працівників, які отримували заробітну плату близьку до МЗП, 2016	Частка працівників, що знаходяться в зоні підозри на незадекларованість частини заробітної плати, 2015	Частка працівників, що знаходяться в зоні підозри на незадекларованість частини заробітної плати, 2016
Усього	8,2	3,7	2,5	2,8	6,2	5,9	16,9	12,4
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	4,0	4,3	4,9	4,2	11,8	9,4	20,7	17,9
Промисловість	8,9	4,9	1,7	1,7	4,2	3,7	14,8	10,3
Будівництво	6,9	5,4	2,2	2,9	10,8	8,6	19,9	16,9
Оптова та роздрібна торгівля;	8,9	3,7	3,5	3,9	11,8	10,8	24,2	18,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	7,9	4,3	3,3	2,8	6,5	5,3	17,8	12,4
Тимчасове розміщування й організація харчування	11,3	5,5	3,7	6,7	17,0	11,6	32,1	23,8
Інформація та телекомунікації	7,4	2,9	1,7	1,5	5,5	4,8	14,5	9,2
Фінансова та страхова діяльність	17,3	4,3	1,2	2,5	3,1	2,7	21,6	9,5
Операції з нерухомим майном	5,7	2,9	2,5	3,7	11,8	10,8	20,0	17,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	9,0	6,0	1,9	2,1	4,0	4,3	14,9	12,4
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	4,7	3,0	3,3	4,2	16,2	12,5	24,2	19,7
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	9,4	2,4	1,2	1	1,6	1,7	12,2	5,1
Освіта	6,8	2,0	2,3	2,9	5,0	6,2	14,2	11,1
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	9,1	3,4	2,5	3,1	4,5	5,3	16,1	11,8
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6,0	2,7	5,1	5,6	5,5	5,5	16,5	13,8
Надання інших видів послуг	7,5	3,7	5,8	9	17,0	12,5	30,4	25,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Наприклад, у галузі **тимчасового розміщування й організації харчування** (далі тимчасове розміщування) у 2016 р щодо 23,8% працівників є підстави припускати приховування частини заробітної плати. В **оптовій та роздрібній торгівлі** (далі торгівля) відповідний показник дорівнює 18,4%, у **сільському господарстві, лісовому та рибному господарстві** (далі сільське господарство

та інші) – 17,9%, у **будівництві – 16,9%, у галузі транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності** (далі: транспортно-складське господарство) – 12,4%.

Слід також відзначити, що у 2016 р. порівняно із 2015 р. відбулося помітне зменшення частки працівників, щодо яких є підстави робити припущення про недекларування праці – з 16,9 до 12,4%.

3.3.6 Неформальна зайнятість у 2014-2016 рр.

З 2014 р. Держстат України вніс зміни до методології дослідження неформальної зайнятості, які відповідають вимогам 17-ї МКСП щодо переходу до вимірювання неформальної зайнятості на основі робочих місць. У зв'язку з цим пряме порівняння показників зайнятості населення у неформальному секторі протягом 2000-2013 рр. із показниками неформальної зайнятості населення протягом 2014-2015 рр. слід робити обережно. Зокрема, з певними застереженнями можна порівнювати загальний рівень зайнятості населення у неформальному секторі та загальний рівень неформальної зайнятості, оцінювати динаміку протягом певного періоду. І зовсім некоректно порівнювати окремі підкатегорії зайнятості у неформальному секторі зразка 2000-2013 рр. із окремими підкатегоріями неформальної зайнятості зразка 2014-2015 рр.

Нова методологія дослідження неформальної зайнятості в Україні дозволяє детально оцінити дві основні форми незадекларованої праці: (1) неформальну зайнятість у формальному секторі та (2) зайнятість у неформальному секторі. Отже, в даному підрозділі огляду будуть використовуватися три показники – неформальна зайнятість загалом, яка об'єднує обидві згадані форми незадекларованої праці, та кожна із них окремо.

Загальний рівень неформальної зайнятості у 2016 р. дорівнював 24,3% від усього зайнятого населення (рис. 3.3). Це менше ніж у 2014 р. (25,1%) та у 2015 р. (26,2%).

З огляд на те, що у 2016 р. відбулося зниження не тільки загального показника неформальної зайнятості, а й більшості її складових, а також на фоні скорочення рівня тіньової економіки в Україні загалом, є підстави очікувати, що 2016 рік може бути роком зламу тривалої негативної тенденції деформалізації зайнятості.

Неформальна зайнятість за статтю і типом поселення

Серед чоловіків рівень неформальної зайнятості був значно вищим, ніж серед жінок, упродовж трьох років. Рівень неформальної зайнятості у сільській місцевості був суттєво вищим, ніж у містах. Разом з тим, протягом 2015-2016 рр. у міських поселеннях рівень неформальної зайнятості зменшився з 18,7 до 16,9%, тоді як у сільській – з 42,6% у 2015 р. до 40,6% у 2016 р. При цьому слід зазначити, якщо в міських поселеннях скорочення рівня неформальної зайнятості намітилося лише у 2016 р., у сільській місцевості її скорочення відбувається вже три роки із збільшенням темпів.

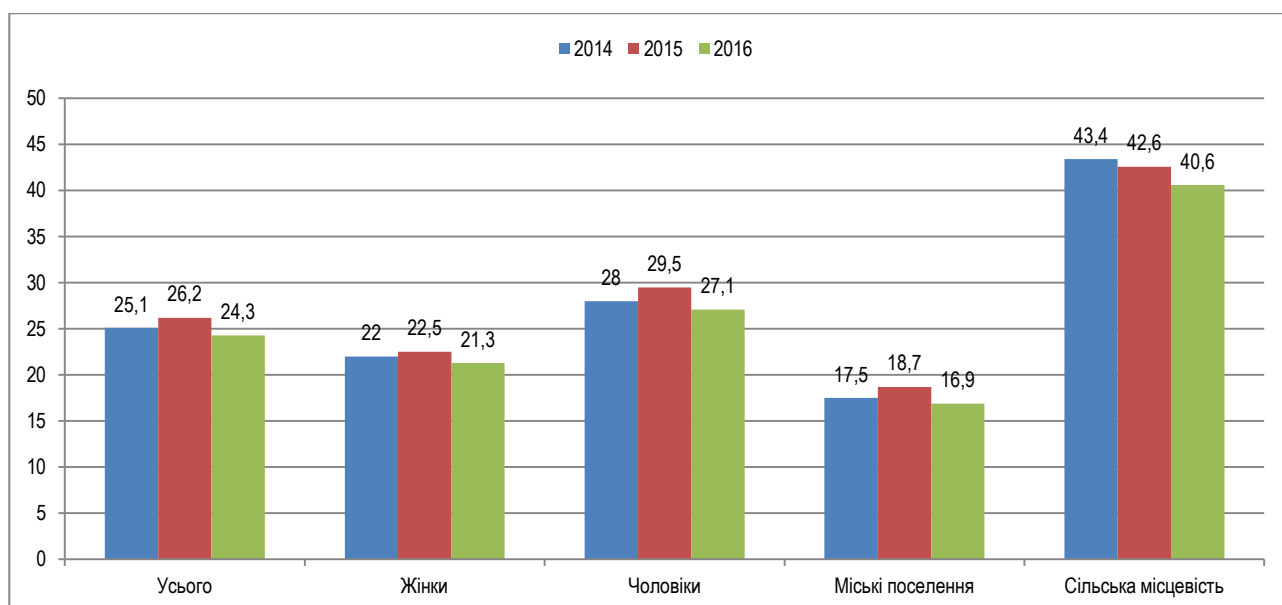

Рисунок 3.3. Динаміка частки неформально зайнятого населення у 2014-2016 рр.,
% до загальної кількості зайнятих відповідної групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Крім скорочення неформальної зайнятості загалом, у 2016 р. відбулося скорочення неформальної зайнятості у формальному секторі – з 12,6% у 2015 р до 11,2%, а також, дещо менш помітне зменшення зайнятості населення у неформальному секторі – з 13,6% у 2015 р. до 13,1 (рис. 3.4). Аналогічний характер мали зміни рівня неформальної зайнятості у формальному секторі та зайнятості у неформальному секторі серед жінок, чоловіків та міських поселень. У сільській місцевості інший характер змін демонструвала тільки зайнятість у неформальному секторі. Протягом 2014-2016 рр. вона стабільно скорочувалася.

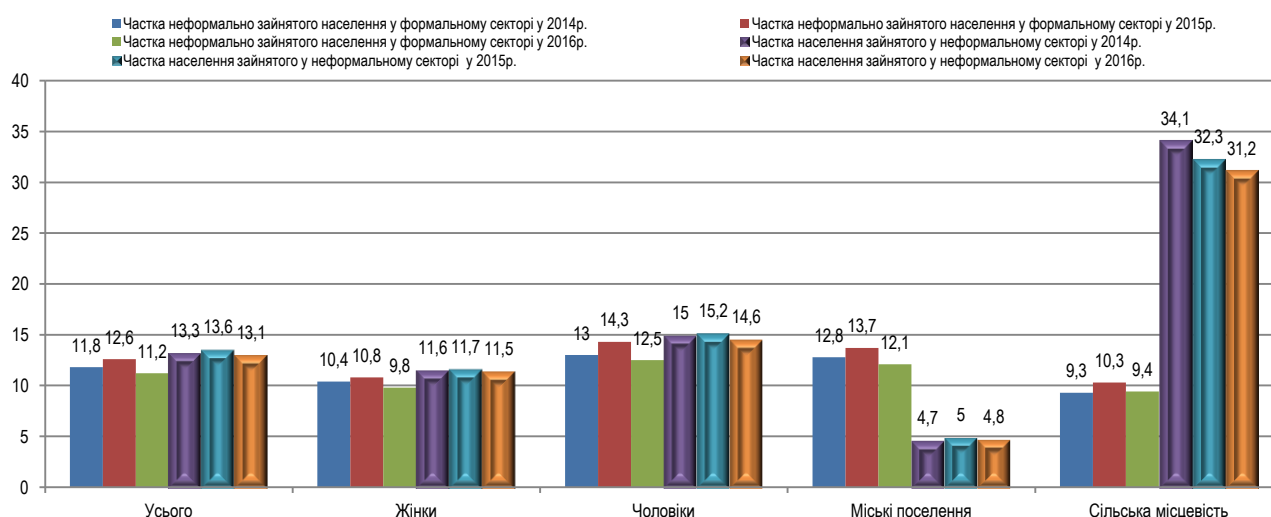

Рисунок 3.4. Динаміка частки населення зайнятого неформально у формальному секторі і населення зайнятого у неформальному секторі за статтю та типом поселення у 2014-2016 рр, % до загальної кількості зайнятих відповідної групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Якщо серед чоловіків традиційно більшою, ніж серед жінок, є неформальна зайнятість у формальному секторі та зайнятість у неформальному секторі, то поселенська різниця між цими різновидами незадекларованої праці є значно більшою. У міських поселеннях рівень неформальної зайнятості у формальному секторі суттєво перевищує рівень зайнятості у неформальному секторі (відповідно 12,1% проти 4,8% у 2016 р.). У сільській місцевості ситуація

симетрично протилежна – **рівень зайнятості у неформальному секторі** набагато перевищує рівень неформальної зайнятості у формальному секторі (відповідно 31,2% проти 9,4% у 2016 р.).

Протягом 2014-2016 рр. більше 99,0% неформально зайнятих у формальному секторі - наймані працівники (рис. 3.5). Не за наймом в даному секторі працювали лише 0,6% осіб. Це переважно члени сім'ї, що допомагають на підприємстві безкоштовно. Серед чоловіків відповідний показник досягав 1 % у 2015 р, а серед містян 0,9% у 2015 р та 0,8% у 2016 р.

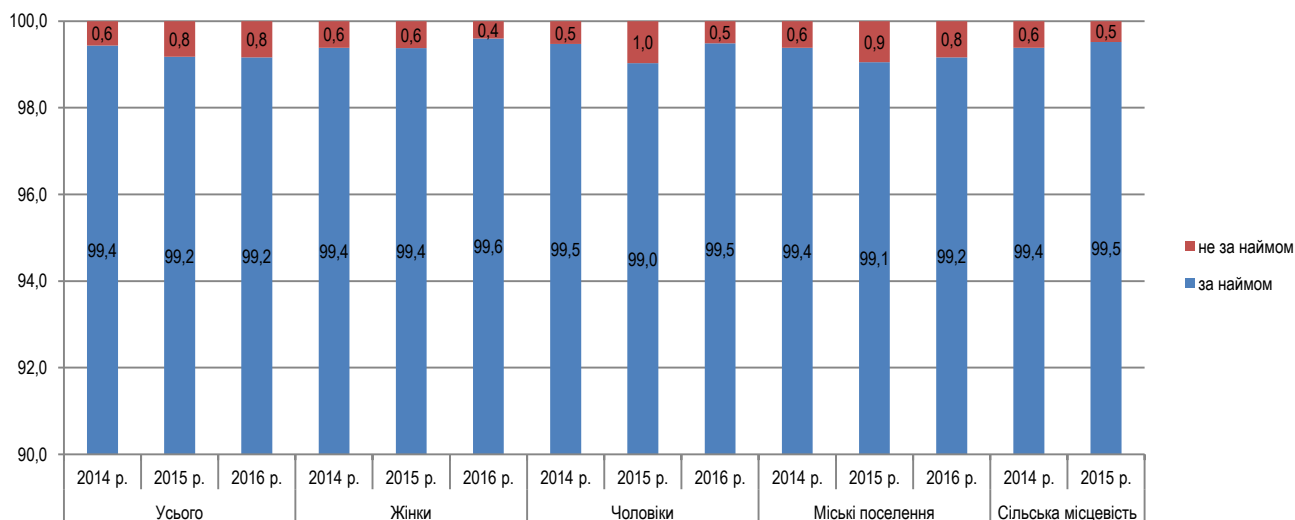

Рисунок 3.5. Розподіл населення зайнятого неформально у формальному секторі за статусом зайнятості у 2014 -2016 рр., % до відповідної групи зайнятого населення

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

У 2016 р. **більшість зайнятих у неформальному секторі – 88,1% - працювали не за наймом** (рис. 3.6). Порівняно із попередніми 2014 та 2015 рр. це демонструє наявність тенденції скорочення найманої праці у неформальному секторі. Найбільш виразно ця тенденція проявилася серед чоловіків – скорочення найманої праці було найбільшим: з 18,2 у 2014 р. до 17,7 у 2015 та 13,5% у 2016 р. Значно виразніше, ніж у сільській місцевості, ця ж тенденція спостерігалася у міських поселеннях (з 28,3 до 22,8% протягом 2014-2016 рр.)

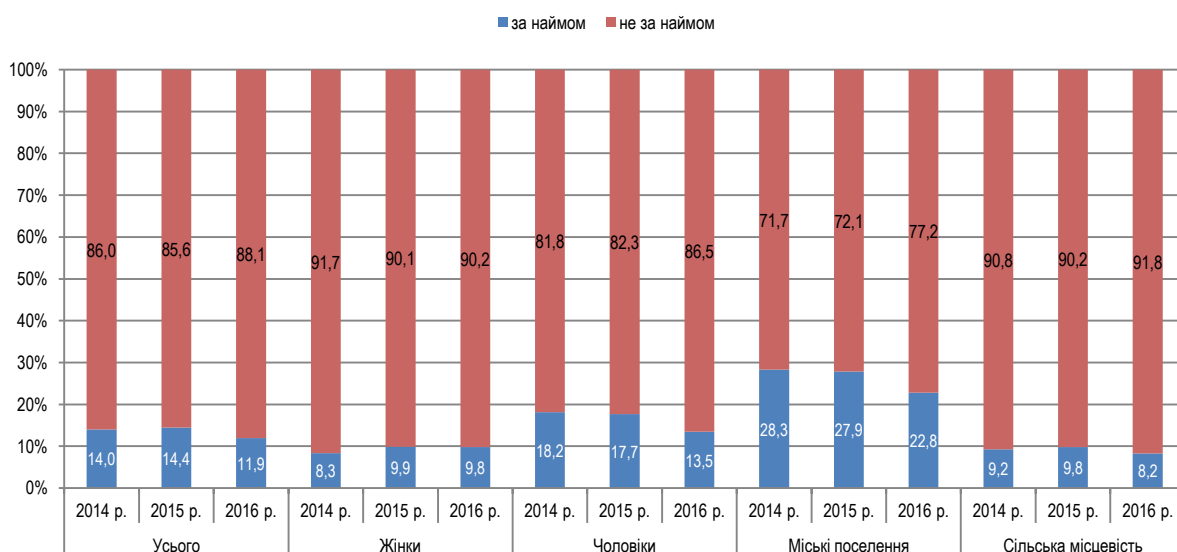

Рисунок 3.6. Розподіл населення зайнятого у неформальному секторі за статусом зайнятості у 2014 - 2016 рр., % до відповідної групи населення

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Неформальна зайнятість за регіонами

Рівні неформальної зайнятості та її основних складових за регіонами України суттєво відрізняються. У 2016 р. регіони України за рівнем неформальної зайнятості можна поділити на 5 умовних груп (рис. 3.7).

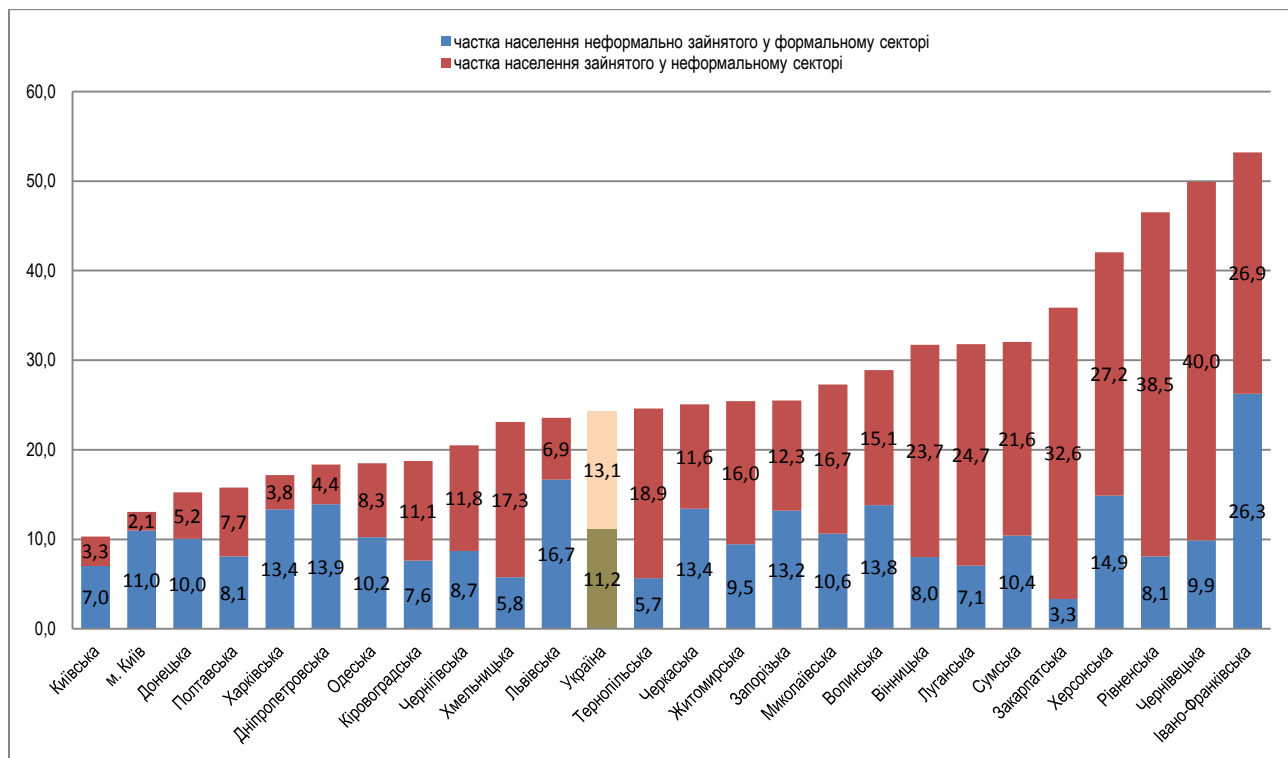

Рисунок 3.7. Рівень неформальної зайнятості населення за регіонами України у 2015 та 2016 рр., % до зайнятого населення відповідного регіону

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Першу групу утворюють області з **мінімальним рівнем неформальної зайнятості**. У 2016 та 2015 рр. це були м. Київ, Київська (найбільше в групі скорочення неформальної зайнятості відносно 2015 р. – 4,9 в.п.) та Донецька область. У 2016 р. на фоні загального скорочення неформальної зайнятості до неї потрапила Полтавська.

Другу групу утворюють області з **помірним рівнем неформальної зайнятості** (нижче від показника в середньому по Україні). У 2016 р. це були Харківська, Дніпропетровська, Одеська (найбільше в групі скорочення неформальної зайнятості відносно 2015 р. – 12,3 в.п.) та Кіровоградська. Вони характеризуються або чітко вираженою промислово-інфраструктурною спеціалізацією, або змішаною промислово-сільськогосподарською із потужним і досить розвиненим сектором комерційних послуг. Саме у цих областях порівняно із 2015 р. відбулося помітне зменшення показника, тоді як у Хмельницькій, Миколаївській та Запорізькій областях, які входили до цієї групи у 2014–2015 рр., ситуація не покращилася, або покращилася не суттєво.

Третя група охоплює області із **середнім рівнем неформальної зайнятості** (значення показника групуються навколо середнього значення в Україні). У 2016 р. це Чернігівська, Хмельницька, Львівська, Тернопільська, Черкаська (найбільше в групі скорочення неформальної зайнятості відносно 2015 р. – 4,3 в.п.), Житомирська, Запорізька, Миколаївська та Волинська області. Причому Волинській, Тернопільській та Черкаській областям вдалося потрапити у цю групу із групи з високими значеннями неформальної зайнятості у 2014–2015 рр.

Четверту групу утворюють області з високим **рівнем неформальної зайнятості** – Вінницька, Луганська, Сумська та Закарпатська. Крім Закарпатської області, усі інші перебували у цій групі і протягом 2014-2015 рр. У Луганській та Сумській областях рівень неформальної зайнятості збільшився відповідно на 0,3 та 3,3 в.п., а у Вінницькій області навіть помітно скоротився – на 4,0 в.п. Закарпатська перейшла до цієї групи із групи з максимальними значеннями (2014-2015 рр.), оскільки тут суттєво зменшилися відповідні показники (на 11,4 в.п.). Слід відзначити, що крім Вінницької області для областей цієї групи характерні близькість до кордонів країни та сільськогосподарська орієнтація.

П'ята група включає області із максимальним рівнем неформальної зайнятості. У 2016 р. до неї було включено Херсонську, Рівненську, Чернівецьку та Івано-Франківську області, які перебували у цій групі і протягом попередніх досліджуваних років. Хоча у Херсонській та Рівненській областях у 2016 р. мало місце помітне скорочення показника неформальної зайнятості порівняно з 2015 р. (відповідно на 3,0 та 2,9 в.п.), цього виявилось замало, враховуючи традиційно надзвичайно високий рівень неформальної зайнятості у цих регіонах.

Загалом протягом 2015-2016 рр. на регіональних ринках праці відбулися помітні зміни. Отриманий результат більшою мірою обумовлено скороченням неформальної зайнятості у формальному секторі, ніж зайнятості у неформальному секторі (табл. 3.4). На фоні загального скорочення неформальної зайнятості населення по країні на 1,9 в.п., у 8 регіонах мало місце його зростання.¹¹⁶

Таблиця 3.4. Тенденції регіональної динаміки формальної і неформальної зайнятості протягом 2015-2016 р.

Структурні напрями змін			Регіони
↓	Неформальна зайнятість у формальному секторі	у	Київська, м. Київ, Полтавська, Дніпропетровська, Одеська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька, Закарпатська, Херсонська, Рівненська
↓	Зайнятість у неформальному секторі		
↓	Неформальна зайнятість у формальному секторі	у	Донецька, Харківська, Кіровоградська, Хмельницька, Тернопільська, Житомирська, Запорізька, Сумська, Чернівецька, Івано-Франківська
↑	Зайнятість у неформальному секторі		
↑	Неформальна зайнятість у формальному секторі	у	Миколаївська, Луганська
↓	Зайнятість у неформальному секторі		
↑	Неформальна зайнятість у формальному секторі	у	Львівська, Волинська
↑	Зайнятість у неформальному секторі		

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Неформальна зайнятість у формальному секторі за регіонами України 2015-2016 рр.

Для демонстрації рівня неформальної зайнятості у формальному секторі за регіонами їх доцільно згрупувати у 5 основних груп відносно середнього значення показника по країні (рис. 3.8).

¹¹⁶ Хмельницька, Львівська, Житомирська, Миколаївська, Волинська, Луганська, Сумська, Чернівецька.

Перша група з мінімальними значеннями показника неформальної зайнятості у формальному секторі (до 6,0%) – Закарпатська, Тернопільська та Хмельницька області. З них лише перша входила до тієї ж групи у 2015 р. разом із Луганською областю, в якій відбулося зростання показника із 6,4 до 7,1% у 2016 р.

Друга група з низькими значеннями показника (6,1% – 8,5%) – Київська, Луганська, Кіровоградська, Вінницька, Рівненська та Полтавська. Дві області з цього списку перебували в цій групі і в 2015 р.: Вінницька та Полтавська, тоді як Миколаївська область з причини збільшення показника з 8,3 до 10,6% у 2016 р. перейшла до третьої групи, а Тернопільська з причини зменшення показника – до першої.

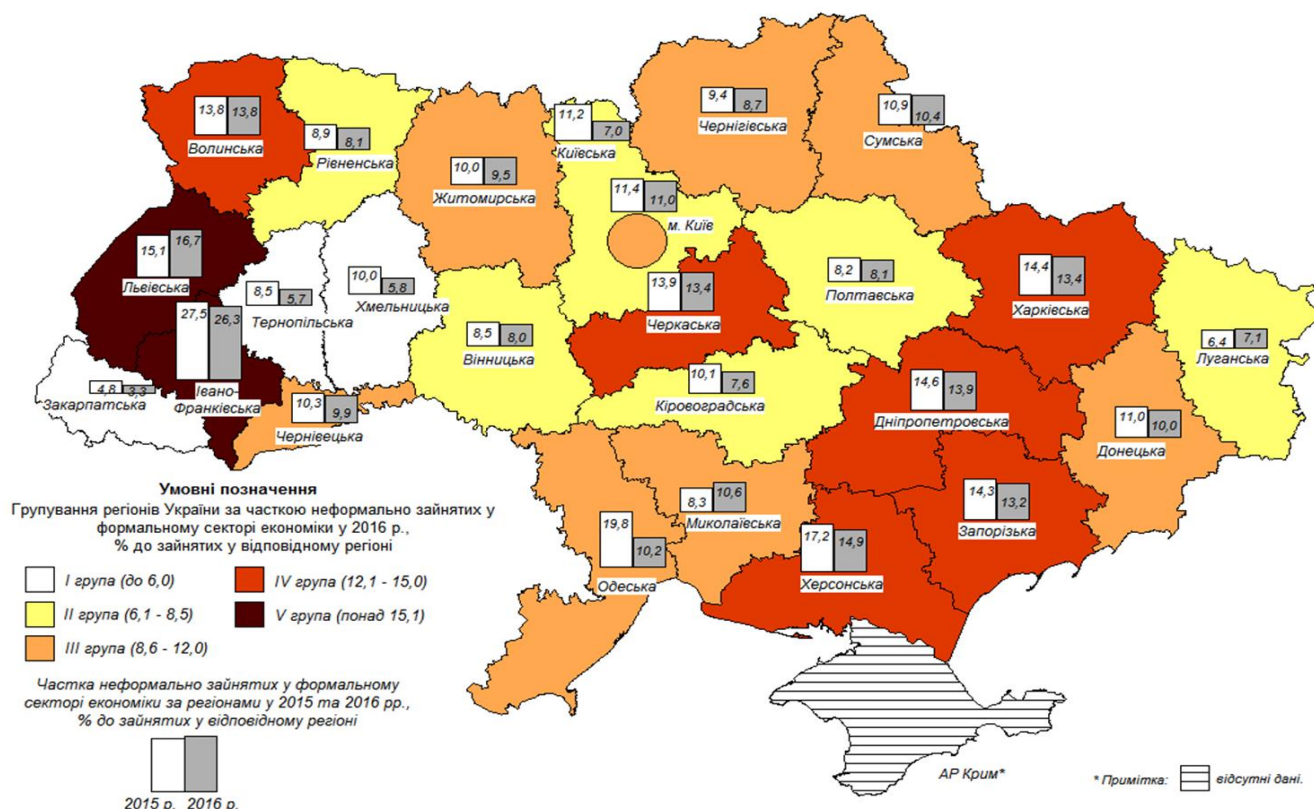

Рисунок 3.8. Групування регіонів України за часткою зайнятих неформально у у формальному секторі економіки 2015-2016 рр., % до зайнятих у відповідному регіоні

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Третя група об'єднує області із значенням показника навколо середнього (8,6% – 12,0%) – Чернігівська, Житомирська, Чернівецька, Донецька, Одеська, Сумська, Миколаївська та м. Київ. Ця група найбільш численна і охоплює області, рейтинг яких згідно показника частки неформальної зайнятості у формальному секторі є нестійким рік від року. В усіх регіонах цієї групи, крім Миколаївської області, ситуація у 2016 р. характеризувалася покращенням відносно 2015 р., однак тільки в Одеській області значення показника знизилося більше, ніж загалом по країні.

Четверта група об'єднує області із високим значенням показника (12,1% – 15,0%) – Запорізька, Харківська, Черкаська, Волинська, Дніпропетровська, Херсонська області. З них Запорізька, Черкаська, Волинська та Дніпропетровська області входили до групи із високими значеннями показника частки неформальної зайнятості у формальному секторі у 2015 р., хоча верхня межа

цієї групи була не 15,0 як у 2016 р., а 16,0%. Ситуація у цих областях щодо рівня неформальної зайнятості у формальному секторі помітно гірша, ніж загалом в Україні і в усіх них, крім Херсонської області, загальна тенденція скорочення показника була меншою, ніж середня по країні.

П'ята група охоплює області з максимальним значеннями показника (понад 15,0 %) – Львівську та Івано-Франківську. Якщо друга залишилися у цій групі з 2015 р., оскільки зниження показника було меншим, ніж його середні значення по країні, то Львівська – через те, що в ній ситуація помітно погіршилася. Якщо у 2015 р. рівень неформальної зайнятості у формальному секторі дорівнював 15,1% то у 2016 р. він зріс до 16,7%.

Аналіз регіональної диференціації рівня неформальної зайнятості у формальному секторі дозволяє зробити висновок, що його високий рівень не є однозначною ознакою низького соціально-економічного розвитку відповідного регіону. Залежність між специфікою соціально-економічного розвитку регіонів та рівнем неформальної зайнятості у формальному секторі є складнішою. Регіони з найнижчим рівнем соціально-економічного розвитку демонструють як мінімальні значення досліджуваного показника (Закарпаття, Тернопільщина, Хмельницьчина), так і максимальні (Івано-Франківщина). Регіони, де має місце значний та рівномірний за галузями соціально-економічний розвиток, демонструють стабільно середні та високі значення показника неформальної зайнятості у формальному секторі (м. Київ, Запорізька, Харківська, Дніпропетровська, певною мірою Полтавська, Львівська та Одеська області). У них навколо потужного промислового сектору та промислово орієнтованої сфери послуг, де зосереджено великі та складнотехнологізовані підприємства, сформувалося сприятливе середовище для існування невеликих підприємств, що переважно надають послуги населенню. Підприємства, що надають послуги населенню, застосовують досить прості технології і, хоча продукують значно менше доданої вартості, ніж великі, поглинають більшу частину зайнятих у відповідній галузі.

Невисокі та вище середніх значення неформальної зайнятості у формальному секторі демонструють регіони двох типів. Перший тип охоплює більшість із них – це регіони сільськогосподарської орієнтації (Херсонська, Кіровоградська, Волинська, Рівненська). Другий – це високоурбанізовані регіони з вузькою промисловою спеціалізацією і однобічним розвитком сфери послуг (Миколаївська, Луганська, Донецька області).

Отже, саме стосовно неформальної зайнятості у формальному секторі на рівні регіонів в Україні найбільш яскраво проявляється світова тенденція, згідно з якою більш розвинені країни більше страждають від цієї форми незадекларованої праці, тоді як країни, що розвиваються – від зайнятості у неформальному секторі. Якщо в якості аналогу країн на світовому рівні в Україні взяти регіони, то ця тенденція потребує лише одного уточнення – поширення неформальної зайнятості у формальному секторі є ознакою не будь-якого розвитку, а рівномірного та стабільного.

Зайнятість у неформальному секторі за регіонами України 2015-2016 рр.

Регіональна диференціація зайнятості у неформальному секторі також підтверджує цей висновок (рис. 3.9). **До групи з невисоким та досереднім рівнем зайнятості у неформальному секторі** (менше середнього значення по країні – 12,0%) увійшли майже всі порівняно розвинені регіони: м. Київ (2,1%), Харківська (3,8%), Київська (3,0%), Дніпропетровська (4,4%), Донецька (5,2%), Львівська (6,9%), Полтавська (7,7%), Одеська (8,3%), Запорізька області (12,3%).

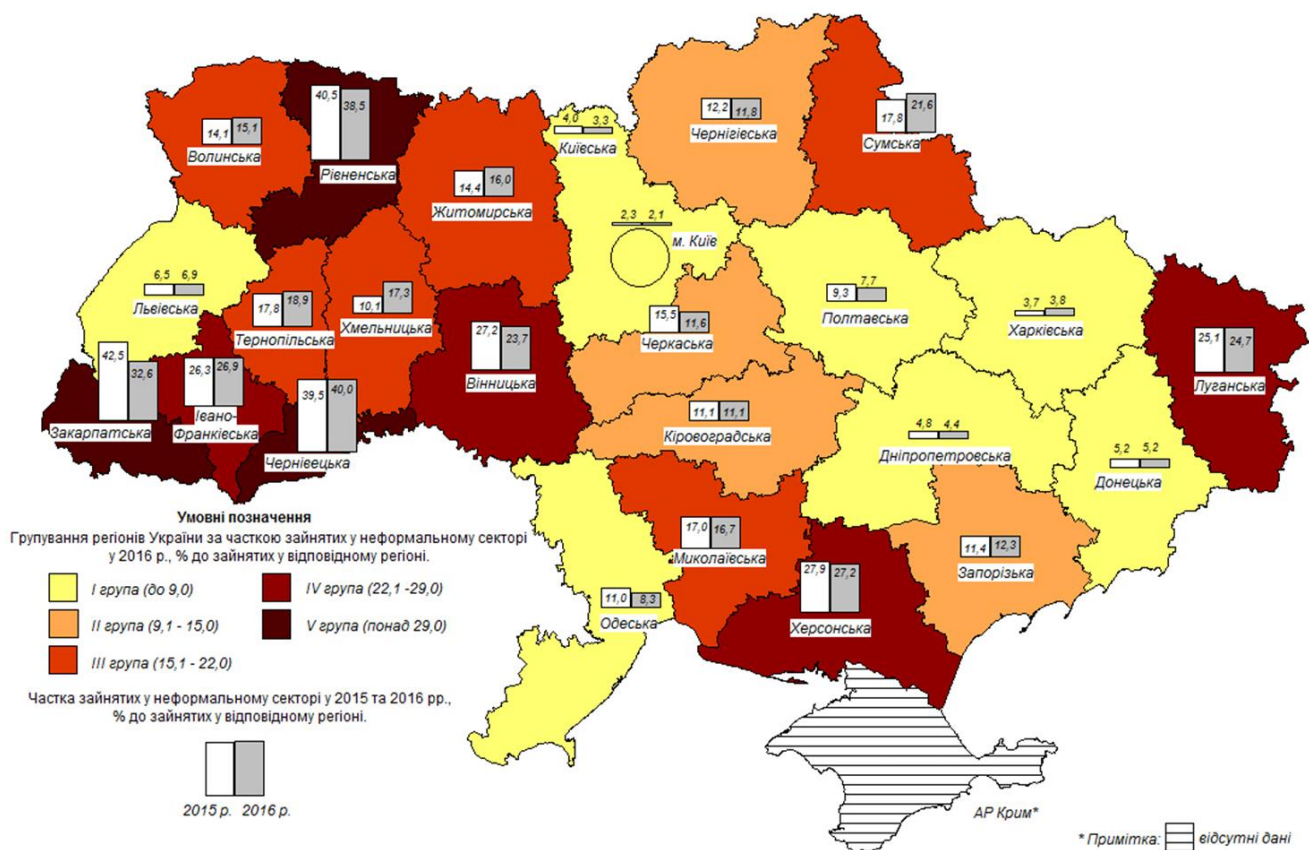

Рисунок 3.9. Групування регіонів України за рівнем зайнятості у неформальному секторі економіки 2015-2016 рр., % до зайнятих у відповідному регіоні

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Найвищий рівень зайнятості у неформальному секторі зафіксовано у найменш економічно розвинених регіонах: Вінницька (23,7%), Луганська (24,7%), Івано-Франківська (26,9%), Херсонська (27,2%), Закарпатська (32,6%), Рівненська (38,5%), Чернівецька області (40,0%). Певним винятком виглядає високий рівень зайнятості у неформальному секторі на Вінниччині, яка в останні роки демонструє досить збалансований економічний розвиток, однак з'ясування причин цього потребує окремого дослідження.

Узагальнюючи результати регіональної диференціації різних проявів незадекларованої праці в Україні, слід привернути увагу до критичного стану формального сектору в деяких регіонах. Згідно з даними Держстату України, у 2016 р. робота 35,6% працівників підприємств та організацій із чисельністю зайнятих більше 10 осіб оплачувалася з державного бюджету. Якщо їх відрахувати, можна отримати показник частки осіб, які декларують свою працю на формальних ринкових підприємствах і створюють саме той продукт, що перерозподіляється через державний бюджет. Розрахунки свідчать, що в деяких регіонах частка декларованої діяльності формально зайнятих осіб приватного сектору економіки впала до критичної межі (рис. 3.10). В Чернівецькій, Тернопільській, Закарпатській та Івано-Франківській вона не досягає й половини штатних працівників підприємств більше 10 осіб.

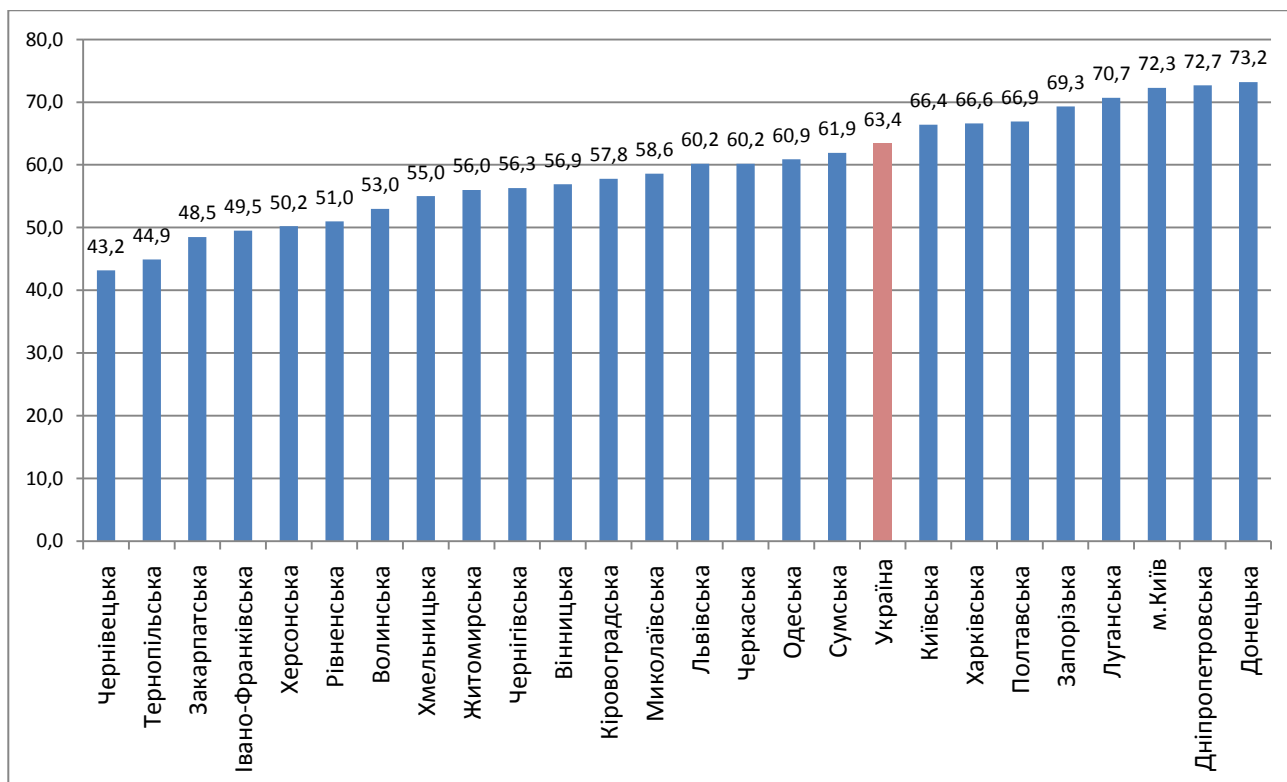

Рисунок 3.10. Частка осіб, формально зайнятих у приватному секторі економіки регіону, % до зайнятого населення відповідного регіону, 2016 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Особливо критичною виглядає регіональна ситуація у розрізі видів економічної діяльності. Аналіз даних 2015 р. дозволив визначити регіони, де склалася критична ситуація з рівнем неформальної зайнятості в таких видах економічної діяльності, як: **сільське господарство** та інші; **будівництво**; **оптова й роздрібна торгівля** та **тимчасове розміщування й організація харчування**; **транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність**, а також **промисловість** (табл. 3.5). У таблиці вказані порогові значення рівня неформальної зайнятості в регіонах, які були розраховані на підставі оцінки середнього рівня неформальності виду економічної діяльності по країні взагалі та коефіцієнту його міжрегіональної варіації. Області, що перераховані у відповідній рубриці таблиці, є такими, де рівень неформальної зайнятості перевищує визначений критичний поріг.

Як видно з таблиці, деякі області за рівнем критичності масштабів неформальної зайнятості потрапляють до одного або двох видів діяльності, однак серед 12 областей, де виявлено критичну ситуацію, **Івано-Франківська та Херсонська** області мають критичний рівень неформальної зайнятості серед усіх згаданих видів економічної діяльності, а **Волинська, Закарпатська та Чернівецька** – серед чотирьох із п'яти. Саме до виправлення ситуації у цих регіонах має бути прикута увага держави.

Таблиця 3.5. Розподіл регіонів за рівнем критичності неформальної зайнятості в окремих видах економічної діяльності у 2015 р.

ВЕД	Розмір критичного порогу	Область	Кількість областей з критичними значеннями показника у ВЕД
Сільське, лісове та рибне господарство	Дорівнює або більше 80%	Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська Херсонська Чернівецька	8
Будівництво	Дорівнює або більше 70%	Вінницька, Волинська Закарпатська Івано-Франківська Рівненська Херсонська Чернівецька	7
Оптова й роздрібна торгівля тощо разом із тимчасовим розміщенням й організацією харчування	Дорівнює або більше 40%	Закарпатська Івано-Франківська Одеська, Сумська, Херсонська	5
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	Дорівнює або більше 20%	Волинська Дніпропетровська Івано-Франківська Одеська Тернопільська Херсонська Чернівецька	7
Промисловість	Дорівнює або більше 13%	Волинська, Закарпатська Івано-Франківська Одеська Рівненська Тернопільська Херсонська Хмельницька Чернівецька	9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Неформальна зайнятість за видами економічної діяльності

У 2016 р. серед секторів економічної діяльності беззаперечний лідер за рівнем неформальної зайнятості у формальному секторі - тимчасове розміщення (35,1% від усіх зайнятих у цьому секторі у 2015 р.) - поступився будівництву (32,0%), який у 2014 та 2015 рр. займав другу позицію. Другу позицію у 2016 р., які і протягом попередніх років, займав сектор торгівлі із показником 24,7%, що помітно менше, ніж у 2015 р. (28,6%), (рис. 3.11). В інших секторах економічної діяльності значення показника було менше з великим розривом. Усі сектори економіки, що досліджуються, у 2016 р. демонструють зниження показника частки неформальної зайнятості у формальному секторі.

У 2016 р. синхронне скорочення неформальної зайнятості у формальному секторі за видами економічної діяльності спостерігалось як серед чоловіків, так і серед жінок. Єдиним винятком

виявилася неформальна зайнятість жінок у формальному секторі сільського господарства, де порівняно із 2015 р. у 2016 р. вона зросла з 3,6 до 4,2%.

Серед жінок лідерами за показниками частки неформальної зайнятості у формальному секторі є сектори торгівлі та тимчасового розміщування і харчування (відповідно 26,9% та 30,2% у 2016 р.), а серед чоловіків - торгівлі, тимчасового розміщення і харчування та будівництва (відповідно 22,1%; 26,0% та 33,8% у 2016 р.). Характерною ознакою гендерних відмінностей неформальної зайнятості у формальному секторі є те, що її частка серед жінок зайнятих у торгівлі та тимчасовому розміщенні і харчуванні, стабільно вище, ніж серед чоловіків у тих видах економічної діяльності. Із свого боку, частка чоловіків, зайнятих неформально у формальному секторі сільського господарства та будівництва, стабільно і суттєво більша ніж частка жінок.

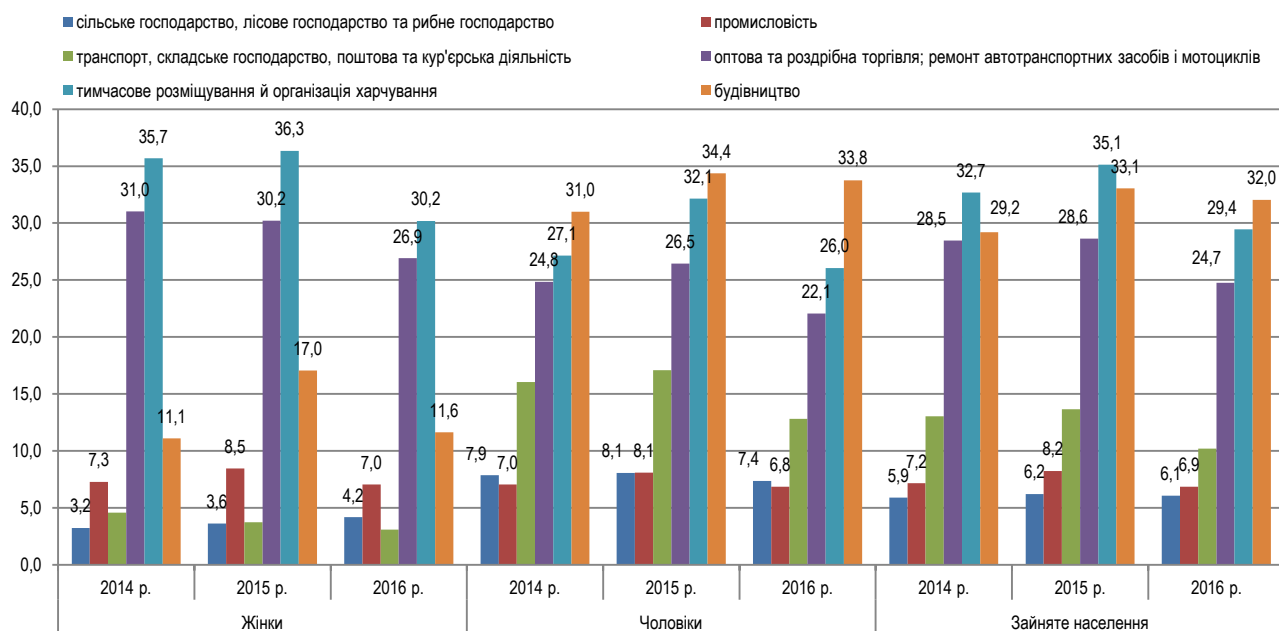

Рисунок 3.11. Рівень неформальної зайнятості населення у формальному секторі за видами економічної діяльності та статтю у 2015 р., % до зайнятого населення відповідного виду економічної діяльності

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

У 2016 р. неформальна зайнятість у формальному секторі економіки сільської місцевості найбільш поширена у будівництві (38,3% від усіх зайнятих у галузі) (рис. 3.12). Більше того, лише у формальному секторі будівництва, всупереч загальній тенденції скорочення неформальної зайнятості, спостерігалось її збільшення (38,3 проти 33,9% у 2015 р.).

Протягом 2014 та 2015 рр. у сільській місцевості другу і третю позицію за часткою неформальної зайнятості у формальному секторі стабільно утримували відповідно тимчасове розміщування і харчування (37,2% у 2015 р.) та торгівля (32,6% у 2015 р.). У 2016 р. вони залишилися серед галузей з найвищим рівнем досліджуваних форм прояву незадекларованої праці, однак відповідні показники майже зрівнялися. У формальному секторі тимчасового розміщування і харчування частка населення, яке було зайняте неформально, дорівнювала 27,5%, а в торгівлі – 27,4%.

У міській місцевості ранжування видів економічної діяльності по досліджуваному показнику було аналогічним, а відповідні значення у 2016 р. дорівнювали 29,3%; 28,7% та 24,3% (рис. 3.12). Особливу увагу привертає той факт, що у формальному секторі сільського господарства неформальна зайнятість вище у міських поселеннях, ніж у сільських (відповідно 14,4 та 4,4%), в

той час, як у формальному секторі промисловості неформальна зайнятість вище у сільській місцевості, ніж у міських поселеннях (відповідно 10,9 та 6,1%) .

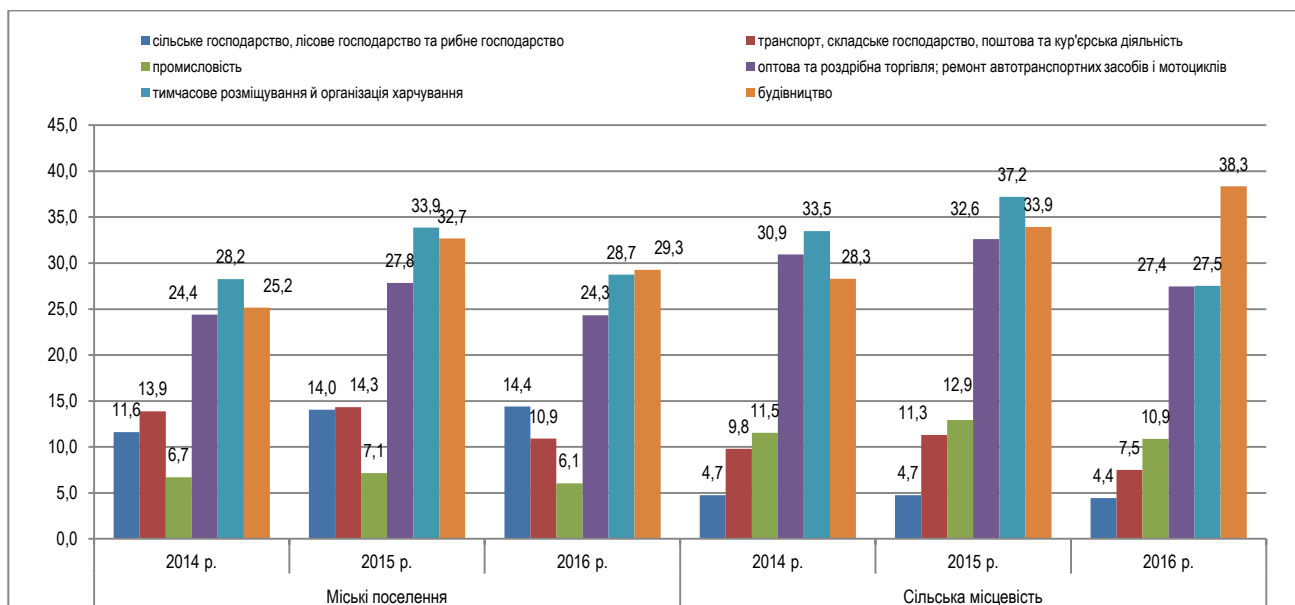

Рисунок 3.12. Рівень неформальної зайнятості населення у формальному секторі за видами економічної діяльності та поселеннями у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідного виду економічної діяльності
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Загалом тимчасове розміщування і харчування, а також торгівля значною мірою мають виразне “жіноче” обличчя протягом 2014-2016 рр., тоді як будівництво та транспортно-складське господарство – “чоловіче”. Наприклад, у 2016 р. частка чоловіків серед неформально зайнятих працівників формального сектору будівництва дорівнювала 97,1% (рис. 3.13). У свою чергу, у 2016 р. частка жінок серед неформально зайнятих працівниць формального сектору тимчасового розміщування і харчування складала 70,4%.

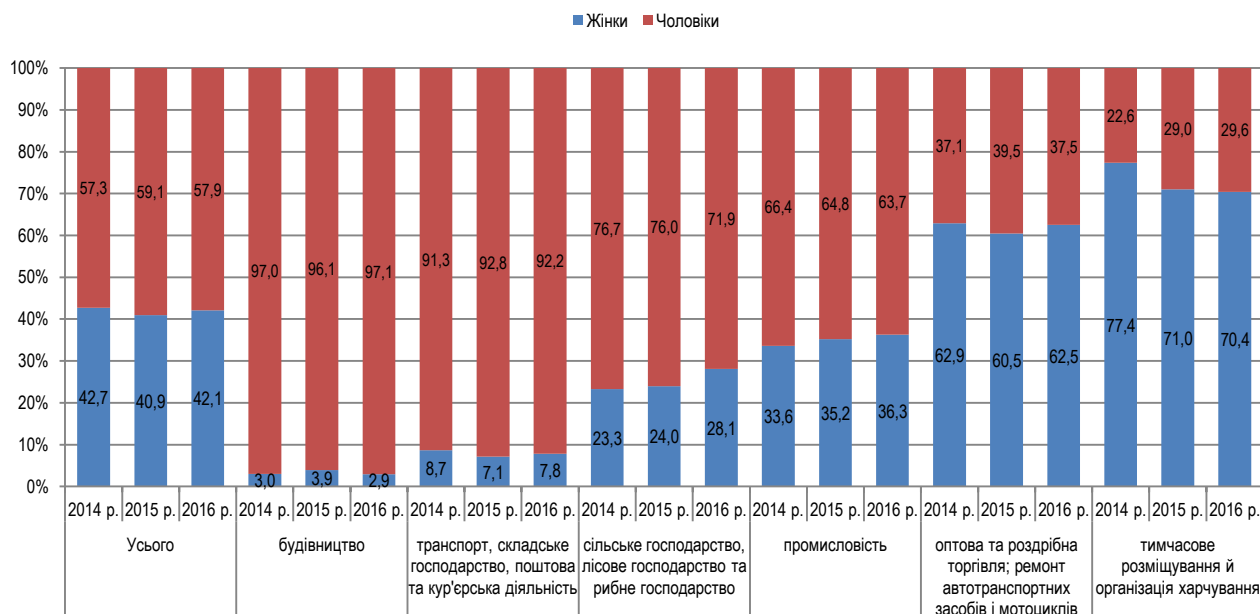

Рисунок 3.13. Розподіл населення неформально зайнятого у формальному секторі за статтю і за видами економічної діяльності у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідного виду економічної діяльності
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Протягом 2014-2016 рр. більшість неформально зайнятих у формальному секторі економіки складали жителі міських поселень (73,9% у 2016 р.) На рисунку 3.14 видно, що серед неформально зайнятих працівників формального сектору лише у сільському господарстві жителів міст було значно менше - у 2014 р. 32,3%, 2015 р. – 35,6% та у 2016 р. – 38,7%.

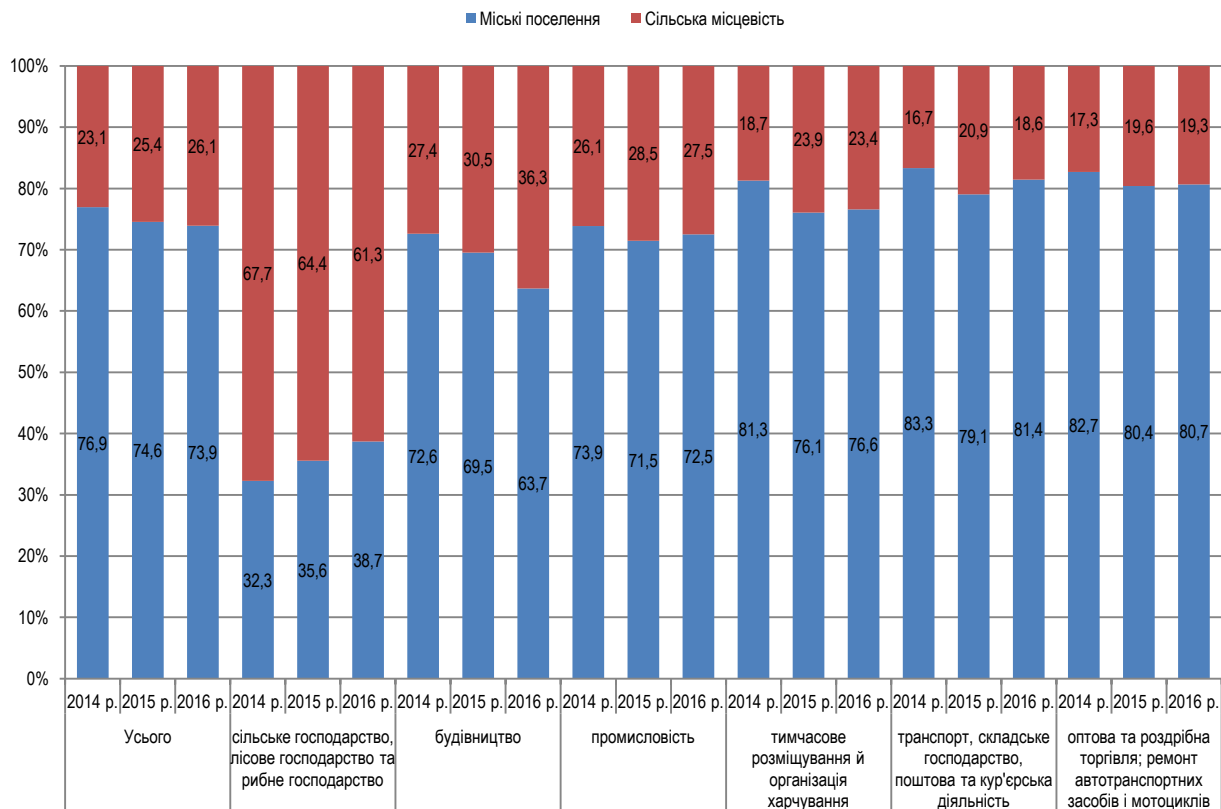

Рисунок 3.14. Розподіл населення неформально зайнятого у формальному секторі за типом поселення у різних видах економічної діяльності у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідного виду економічної діяльності
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Рівень **зайнятості у неформальному секторі** є найвищим у сільському господарстві та будівництві (рис. 3.15). У 2016 р., подібно до тенденції 2014-2015 рр., серед жінок рівень зайнятості у неформальному секторі сільського господарства значно вищий, ніж серед чоловіків (71,3% проти 47,9%), але є помітно нижчим у будівництві (відповідно, 7,8% проти 26,8%). В інших секторах економіки різниця є несуттєвою.

У сільській місцевості набагато більшою, ніж у міських поселеннях, є частка зайнятості у неформальному секторі як сільського господарства (відповідно 62,1 проти 33,6%), так і будівництва (36,6% у сільській місцевості та 20,2% у міських поселеннях). Значно меншим є перевищення неформального сектору сільської місцевості над міськими поселеннями за іншими видами економіки, крім тимчасового розміщування і харчування, неформальний сектор якого у сільській місцевості не виявлено.

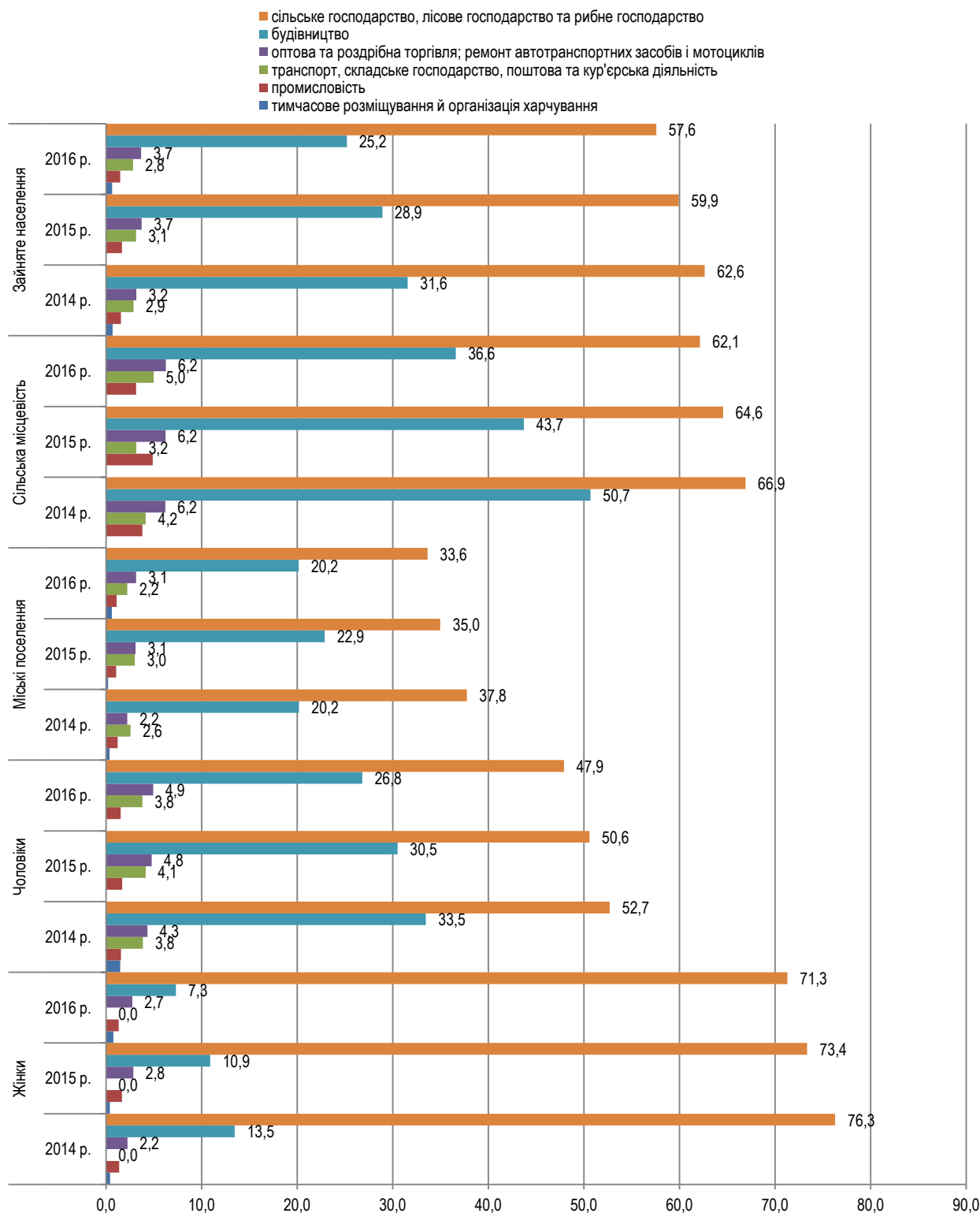

Рисунок 3.15. Рівень зайнятості населення у неформальному секторі за видами економічної діяльності, статтю та поселеннями у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідного виду економічної діяльності

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

За статтю серед зайнятих у неформальному секторі протягом усіх досліджуваних років переважають чоловіки (57,8% у 2016 р.) (рис. 3.16). У 2016 р. частка жінок, зайнятих у неформальному секторі, була суттєвою лише у промисловості (31,6%), торгівлі (43,0%) та сільському господарстві (50,4%). Навіть сектор тимчасового розміщування і харчування складно назвати таким, що має «жіноче» обличчя, оскільки у кожному із досліджуваних років (2014-2016 рр.) гендерні пропорції були різко відмінними, а у 2015 р. кількість зайнятих у неформальному

секторі тимчасового розміщування і харчування була настільки несуттєва, що явище не мало статистичного значення.

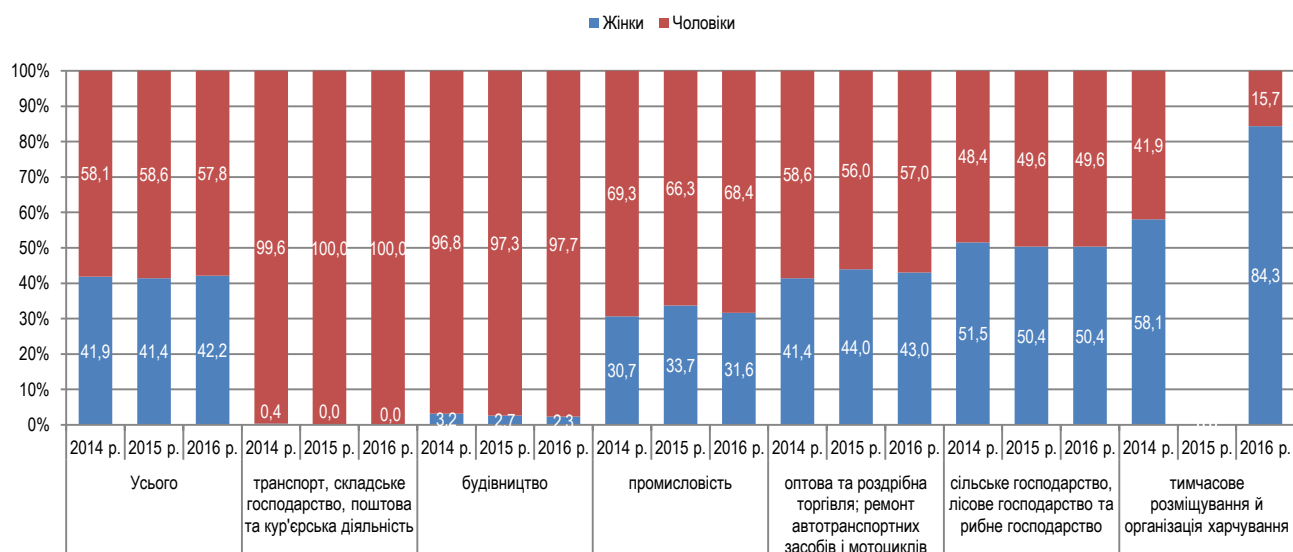

Рисунок 3.16. Розподіл населення, зайнятого у неформальному секторі, за статтю у різних видах економічної діяльності у 2014-2016 рр., % до населення, зайнятого у відповідному виді економічної діяльності
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

За місцем проживання – більшість зайнятих у неформальному секторі представлена жителями сільської місцевості (74,7% у 2016 р.) (рис. 3.17). Серед зайнятих у неформальному секторі сільського господарства стабільно домінують сільські жителі (90,5% у 2016 р.), за іншими видами економічної діяльності – домінують жителі міст (рис. 3.17). Винятком у 2015 р. стала тільки промисловість, де спостерігався тимчасовий паритет – 49,2% зайнятих у неформальному секторі проживали у містах, а 50,8% – у сільській місцевості.

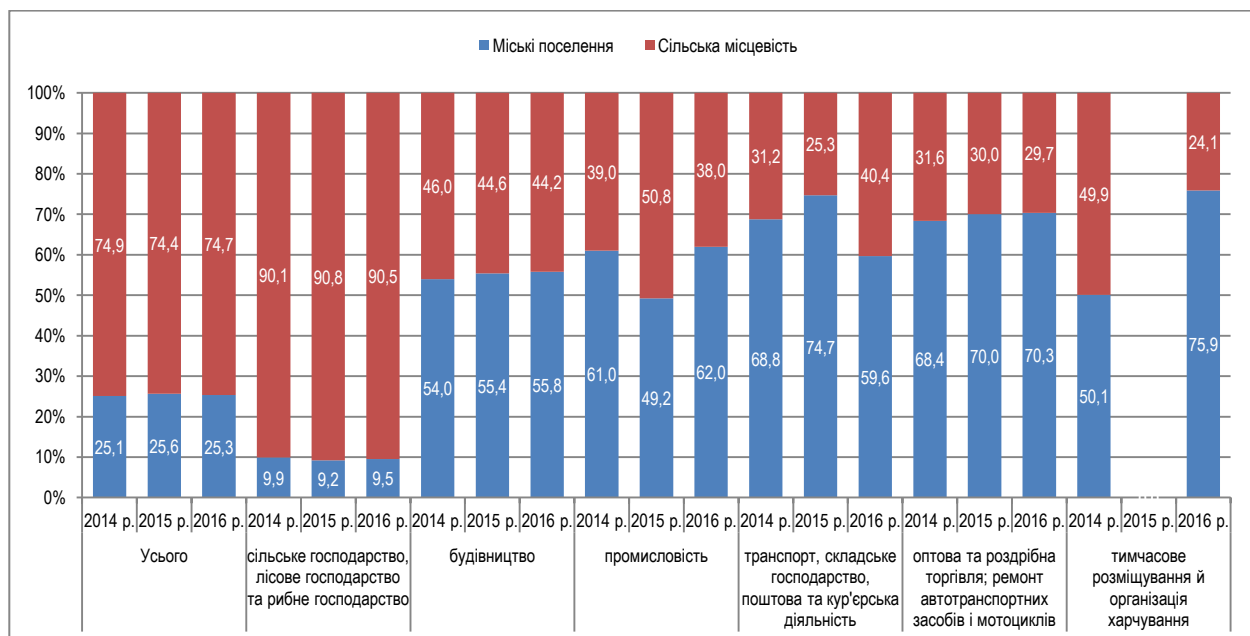

Рисунок 3.17. Розподіл населення, зайнятого у неформальному секторі, за типом поселення і видами економічної діяльності у 2014-2016 рр., % до населення, зайнятого у відповідному виді економічної діяльності
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Неформальна зайнятість за віковими групами

Найбільш залученими до неформальної зайнятості протягом 2014-2016 рр. були молодь, особи пенсійного віку (рис. 3.18). Наприклад, у 2016 р. найвищі рівні неформальної зайнятості спостерігалися **серед молоді у віці 15-24** (35,6%) років та осіб 60-70 років (36,0%). Характерним є те, що у всіх вікових групах, крім останньої (60-70 років), рівень неформальної зайнятості **серед чоловіків суттєво більше**, ніж серед жінок. Ця різниця серед населення у віці 15-49 років складає в середньому 6,9 в.п., різко скорочується серед населення у віці 50-59 років - до 3,8 в.п. А у групі осіб віком 60-70 р. рівень неформальної зайнятості серед жінок на 5,0 в.п. більше, ніж серед чоловіків. Це означає, що серед чоловіків до виходу на пенсію рівень залучення до неформальної зайнятості помітно знижується із віком, тоді як серед жінок з 20 років до пенсії зміни цього показника не пов'язані із віком.

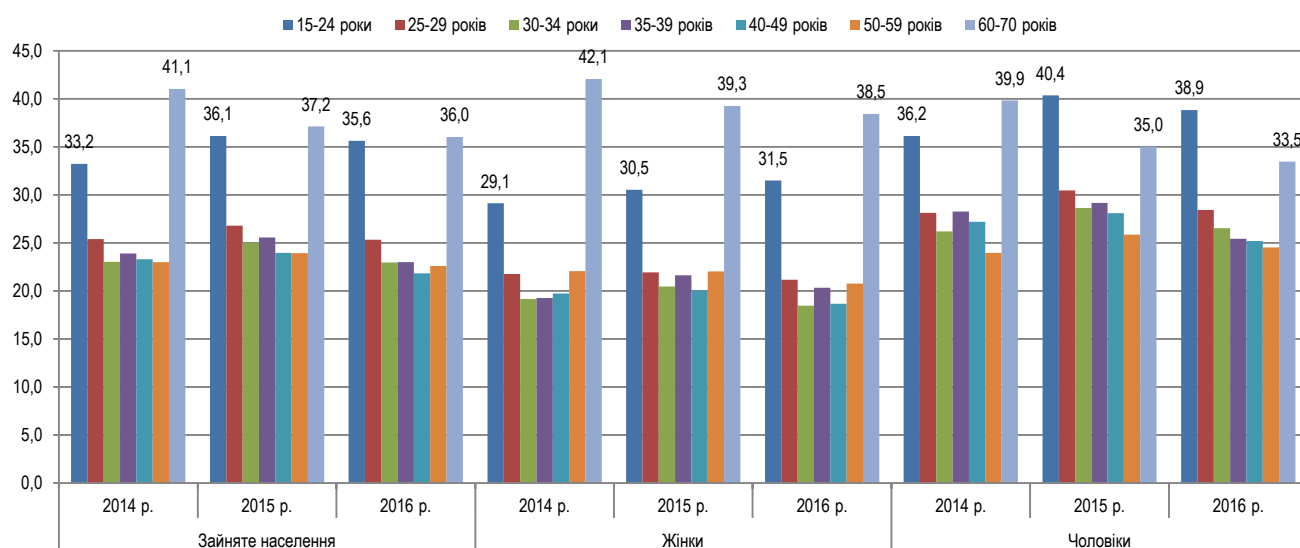

Рисунок 3.18. Рівень неформальної зайнятості населення за статтю та віковими групами у 2014-2016 роках, % до зайнятого населення відповідної вікової групи.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

За віковим розподілом міська неформальна зайнятість принципово відрізняється від сільської. Якщо «рисунок» вікового розподілу показника частки неформальної зайнятості відносно усіх зайнятих відповідного віку у міських поселеннях з віком послідовно зменшується і є мінімальною у віці 60-70 років (рис. 3.19), то у сільській місцевості цей показник чітко відтворює віковий розподіл неформально зайнятого населення загалом.

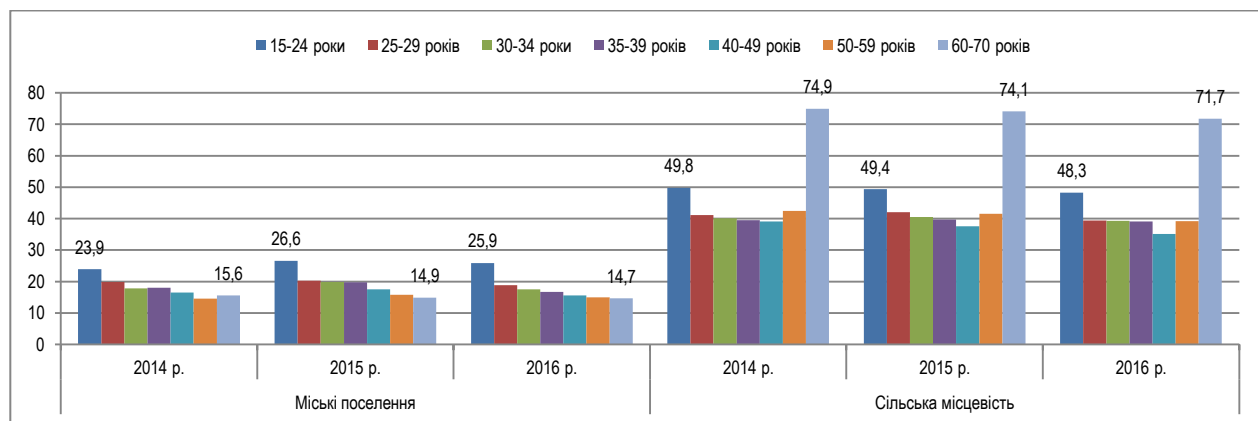

Рисунок 3.19. Рівень неформальної зайнятості населення за типом поселення та віковими групами у 2014 - 2016 роках, % до всього зайнятого населення відповідної вікової групи.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

В динаміці специфіка розподілу рівня неформальної зайнятості за віком значущих змін не зазнала.

У 2016 р. найвищий рівень неформальної зайнятості у формальному секторі спостерігається серед молоді у віці 15-24 рр. – 17,0% та молоді віком 25-29 рр. – 14,2%. Це свідчить, що загальна тенденція скорочення неформальної зайнятості найменшою мірою мала місце серед наймолодшої вікової групи. У старших вікових групах тенденція така: чим старші особи, тим нижчий рівень неформальної зайнятості у формальному секторі. Ця закономірність спостерігається по відношенню до жінок і чоловіків у 2014 - 2016 рр. (рис. 3.20).

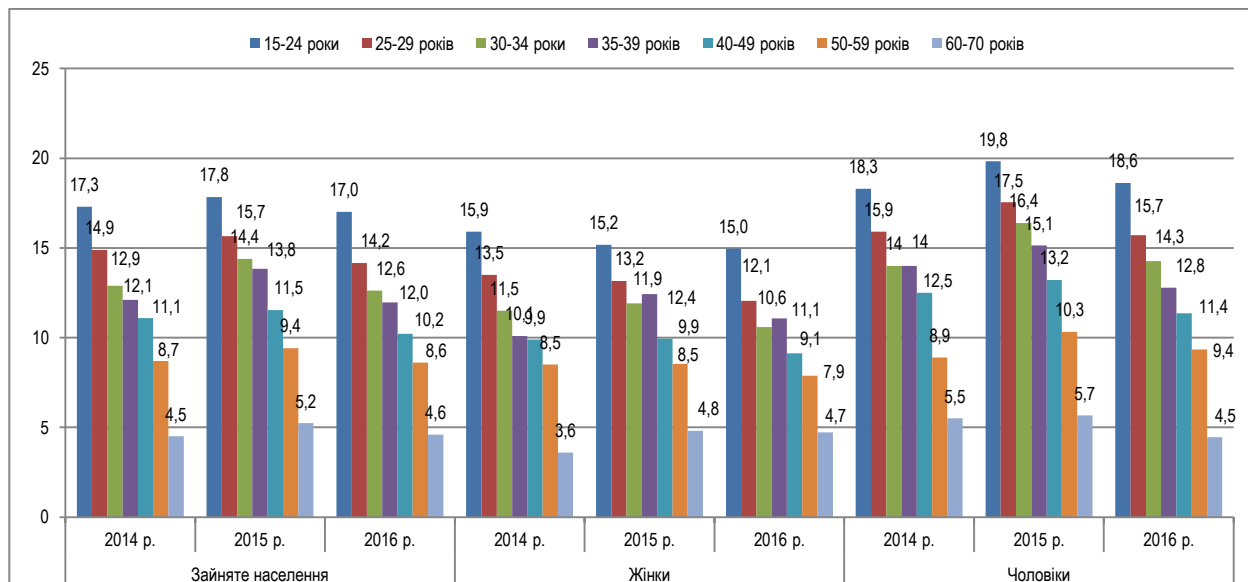

Рисунок 3.20. Рівень неформальної зайнятості населення у формальному секторі за статтю та віковими групами

у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідної вікової групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зниження з віком рівня неформальної зайнятості у формальному секторі спостерігається також і в розрізі типів поселення (рис. 3.21). Однак різниця у значеннях цього показника у різних вікових групах у сільській місцевості виражена значно менше, ніж у містах. Загалом рівень неформальної зайнятості у формальному секторі різко падає серед населення віком 50 років і старше.

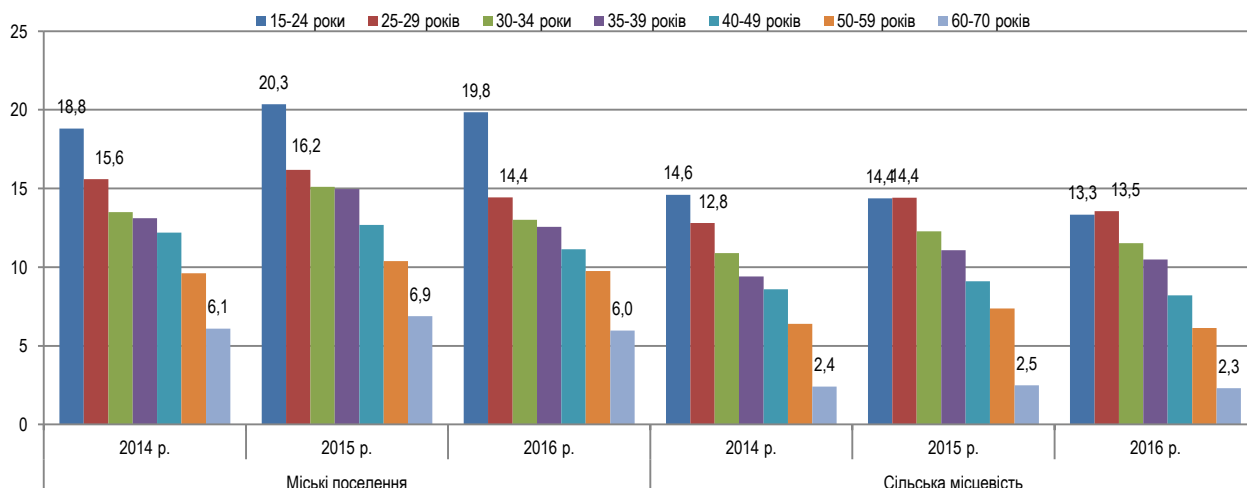

Рисунок 3.21. Рівень неформальної зайнятості населення у формальному секторі за типом поселення та віковими групами у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідної вікової групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Розподіл частки зайнятих у неформальному секторі за віковими групами кардинально не відрізняється від подібного розподілу неформально зайнятих загалом і принципово відрізняється від розподілу неформальної зайнятості у формальному секторі. Зокрема, при тому, що найвищі значення показника зайнятості у неформальному секторі мають особи наймолодшої та найстаршої вікової груп, він, на відміну від показника загальної неформальної зайнятості, знижується тільки до 29 років, а потім неухильно, хоча і плавно, зростає з віком (див. порівняння характеру розподілу на рис. 3.18 та 3.22). У 2016 р. серед зайнятих у неформальному секторі найменшою (10,3%) є частка осіб віком від 30 до 34 років (рис. 3.22), а після 34 років у кожній наступній віковій групі частка зайнятих у неформальному секторі неухильно зростає, а після 60 років це відбувається вибухово - до 31,5%.

Рівень зайнятості у неформальному секторі серед чоловіків взагалі вищий, ніж серед жінок, однак логіка його міжвікової структури залишається такою ж. Відмінним є те, що рівень зайнятості у неформальному секторі чоловіків у віці 15-24 років суттєво вищий, порівняно з жінками цього віку і помітно нижчий серед осіб старше 60 років.

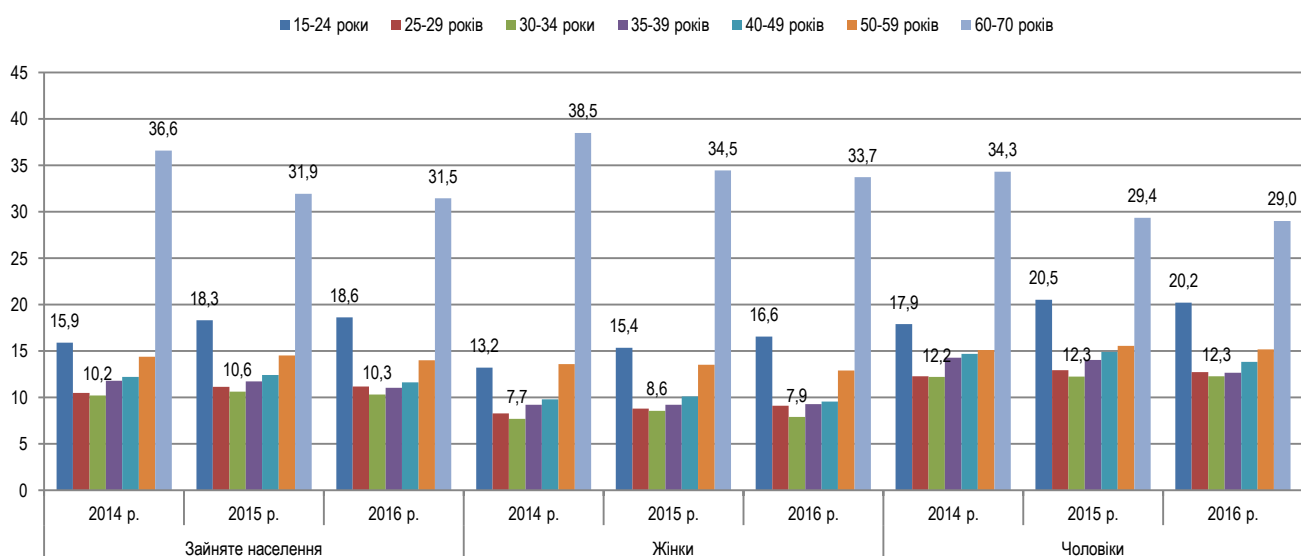

Рисунок 3.22. Рівень зайнятості населення у неформальному секторі за статтю та віковими групами у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідної вікової групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Порівняно із сільською місцевістю у міських поселеннях загальний рівень зайнятості у неформальному секторі суттєво нижчий серед усіх вікових груп (рис. 3.23) та за характером розподілу подібний до вікового розподілу цього показника серед неформальної зайнятості загалом.

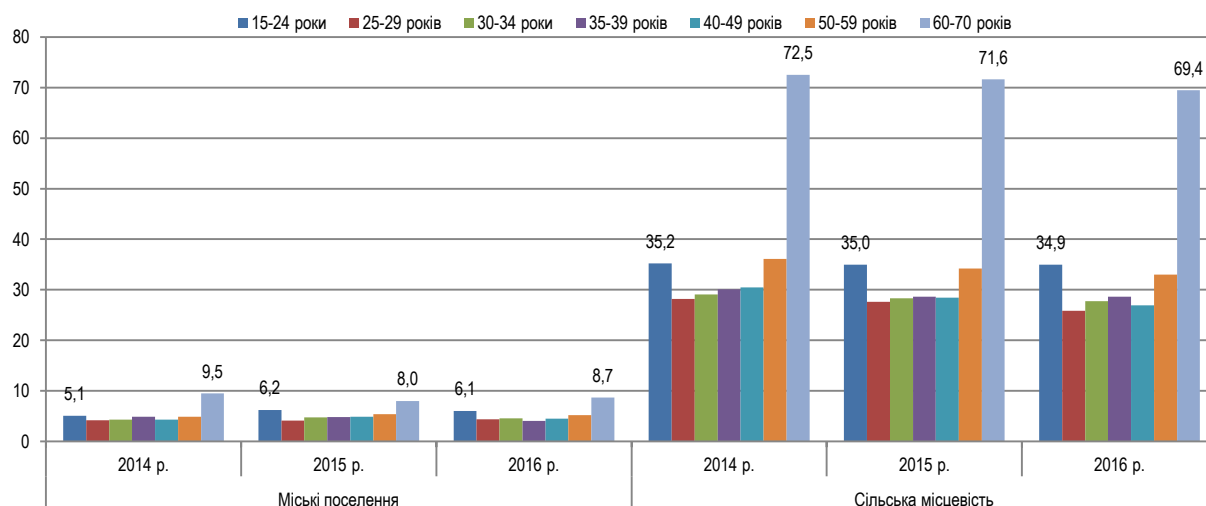

Рисунок 3.23. Рівень зайнятості населення у неформальному секторі за типом поселення та віковими групами у 2014-2016 рр., % до зайнятого населення відповідної вікової групи

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Більш детально деякі вікові особливості поширення неформальної зайнятості розкривають результати обстеження "School-to-work transition surveys" (SWTS), яке проводилося в Україні під егідою МОП у 2013 та 2015 рр. Згідно з результатами цього обстеження, частка неформальної зайнятості молоді (особи віком 15-29 років) виявилася більшою, ніж частка осіб, неформально зайнятих у формальному секторі цієї самої вікової групи за даними обстеження економічної активності населення¹¹⁷ (відповідно 58,3% проти 30,1%).

Причиною цього є більша увага методології дослідження SWTS до приховування окремих форм незадекларованої праці, ніж методологія Держстату. Для оцінки рівня неформальної зайнятості молоді МОП використовувала стандартний міжнародний підхід¹¹⁸, однак застосовувала більш жорсткі критерії віднесення до неформальності. Крім критерію реєстрації трудового договору, додатково враховувався стан сплати внесків роботодавцем у фонди загальнообов'язкового соціального страхування та дотримання ним основних соціальних гарантій (гарантії виплат у період тимчасової непрацездатності та відпуски).

Згідно з даними SWTS, серед молодих осіб, що працюють у формальному секторі, лише 84,6% вказали, що роботодавці сплачують за них єдиний соціальний внесок з усієї заробітної плати. Разом з тим слід відзначити, що в Україні значна кількість роботодавців, які не реєструють трудові відносини з працівниками, все ж таки надають їм щорічні відпуски, відпуски з тимчасової непрацездатності та оплачують їх (рис. 3.23).

¹¹⁷ Дані Державної служби статистики України

¹¹⁸ Неформальна зайнятість вимірюється відповідно до керівних принципів, рекомендованих 17 Міжнародною конференцією статистиків праці (МКСП, 2003).

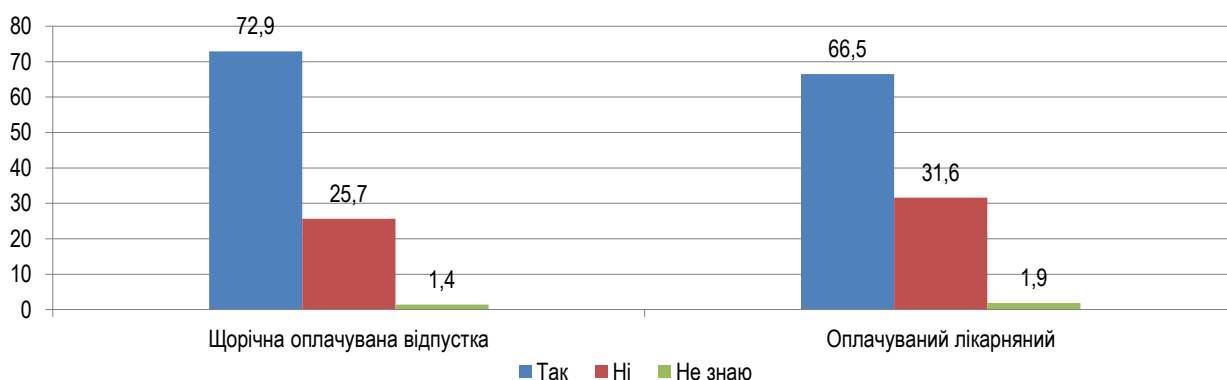

Рисунок 3.24. Розподіл зайнятої молоді за доступом до основних видів соціальних гарантій на робочому місці (за якими здійснюється визначення неформальної зайнятості у дослідженні SWTS), %

Джерело: розраховано за даними дослідження SWTS у 2015 р.

З іншої точки зору, ці ж факти свідчать про значні проблеми з дотриманням вимог чинного законодавства щодо соціального захисту навіть офіційними роботодавцями та зловживанням легковажним ставленням молоді до участі у системі соціального захисту.

На відміну від даних Держстату України, серед молоді **неформальна зайнятість у формальному секторі більш поширена, ніж зайнятість у неформальному секторі** (рис. 3.24). Виняток становлять тільки молоді особи у віці 15-19 р., яким важко працевлаштуватися на підприємства формального сектору і вони працюють переважно у домогосподарстві або як неоплачувані члени родини.

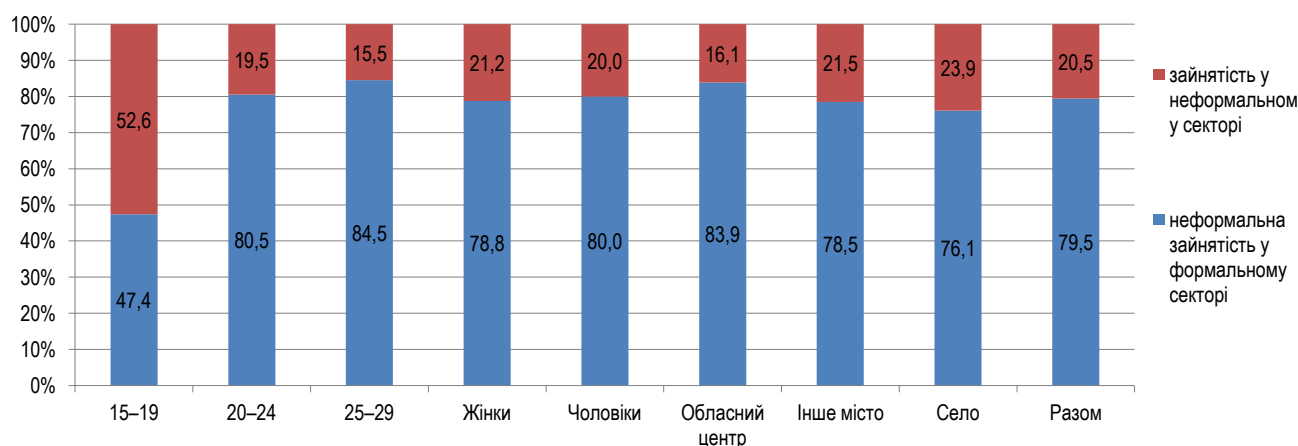

Рисунок 3.25. Неформальна зайнятість молоді за секторами, 2015

Джерело: розраховано за даними дослідження SWTS у 2015 р.

Крім того, дослідження SWTS дає можливість додатково виділити дві підкатегорії молоді, зайнятої неформально у формальному секторі: “молодь, чиї трудові відносини взагалі не були зареєстровані” та “молодь, чиї трудові відносини зареєстровані письмово, але не захищаються у повноті, якої вимагає закон”. По відношенню до більшості (53,4%) молодих осіб, неформально зайнятих у формальному секторі, соціальне законодавство не дотримувалося належним чином (рис. 3.25).

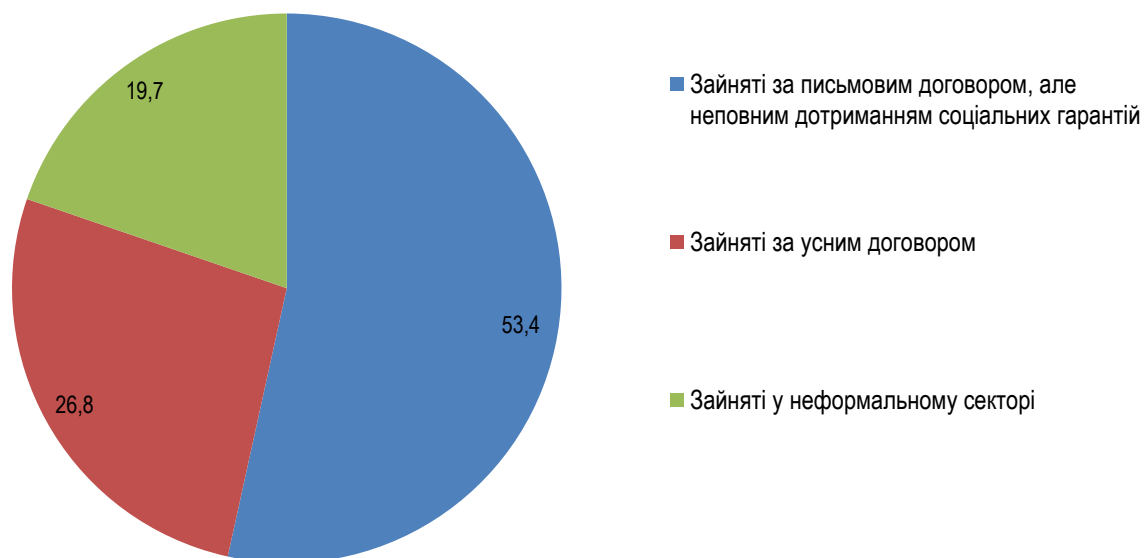

Рисунок 3.26. Молодь, зайнята неформально, за критеріями віднесення до неформальної зайнятості

Джерело: розраховано за даними дослідження SWTS у 2015 р.

Скоріше за все, пропорції між повним і частковим недекларуванням праці серед дорослого населення є іншими, однак логічно передбачити, що часткове недекларування діяльності у формальному секторі є високим і серед населення, старшого за молодь.

3.3.7 Соціологічне обстеження «Незадекларована праця в Україні» (СОНПУ)

Цей розділ присвячено презентації основних висновків першого СОНПУ - прямого методу оцінки розмірів та характеру незадекларованої праці, проведеного КМІС з жовтня по листопад 2017 року за замовленням НаУКМА та МОП.

Методологія дослідження

Методологія, застосована в СОНПУ, базувалась на методології, яка вже використовувалась у двох спеціальних дослідженнях Eurobarometer "Незадекларована праця в Європейському Союзі", проведених в 2007 та 2013 роках TNS Opinion & Social на замовлення Європейської Комісії.

Вибірка, використана у цьому обстеженні, є показовою для дорослого населення України (віком від 15 років і більше), за винятком населення тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та непідконтрольних державі районів Донецької та Луганської областей.

При створенні вибірки для обрання певної кількості виборчих дільниць були використані статистичні дані позачергових парламентських виборів 2014 року. Обстеження проводилось в 100 виборчих дільницях (міських поселеннях та сільських районах) у всіх регіонах України (крім тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та непідконтрольних державі територій Донецької та Луганської областей). Ця вибірка є стратифікованою триетапною випадковою вибіркою, випадковою на кожному етапі вибору.

На етапі польової роботи було проведено 1000 інтерв'ю. 20% інтерв'ю контролювалися на стадії контрольної польової роботи.

Для врахування багатоетапної структури вибірки та належного статеві-вікового складу (з метою забезпечення відповідності даним Державної служби статистики України) був застосований метод зважування. Для зважування була використана найостанніша статистична інформація, а саме «Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2017 року», підготовлений Державною службою статистики України, що містить дані про чисельність постійного населення України та його статеві-віковий склад з розбивкою по регіонах, за типом поселень і містах із населенням понад 100 тис. чол.

Анкету було розроблено відповідно до методології дослідження Eurobarometer, щоб забезпечити подальше порівняння цих результатів із результатами за ЄС-28.

Пропозиція незадекларованої праці

Що стосується обсягу пропозиції незадекларованої праці (тобто з точки зору самих незадекларованих працівників), 7,1% респондентів визнали, що протягом останніх 12 місяців виконували ту чи іншу незадекларовану оплачувану діяльність¹¹⁹. Більше того, близько 45,8% респондентів особисто знають людей, які працюють, не повідомляючи свої доходи повністю або частково у податкові органи або органи соціального забезпечення. З іншого боку, близько 33% респондентів вважають, що принаймні половина (50% або більше) населення України працює на незадекларованих засадах.

З загальної кількості осіб, які займаються незадекларованою працею, 73,8% - чоловіки, 26,2% - жінки. Близько 62% незадекларованих працівників живуть у містах, а близько 38% - у сільській місцевості. Більшість цих «постачальників» незадекларованої праці належать до вікової групи 35-44 роки (приблизно 32%), потім ідуть вікові групи 45-54 роки (близько 28%), 25-34 роки (23%), 15-24 роки (11%) та старше 55 років (близько 8%).

---

¹¹⁹ Ураховуючи, однак, природне небажання респондентів визнати факт виконання ними незадекларованої роботи (через побоювання можливих юридичних наслідків), цю цифру слід вважати мінімальним нижнім рівнем масштабу цього явища, як зазначено і у TNS Opinion & Social (2007:6).

Що стосується характеру виконуваної незадекларованої праці, то, як показано нижче на рисунку, респонденти, які визнали, що в останні 12 місяців виконували незадекларовану роботу, зазначили наступні види діяльності: послуги з технічного обслуговування, утримання або ремонту житла (25,7%), продаж продовольчих товарів (наприклад, продукції фермерського виробництва) (14,1%), садівництво (8,9%), ремонт автомобілів (8,1%) та продаж товарів/послуг, пов'язаних з їх улюбленими заняттями (7,4%).

Рис. 3.27. Характер виконуваної незадекларованої роботи (%)

Джерело: СОНПУ.

Що стосується клієнтів (одержувачів послуг) незадекларованих працівників, як показано на рисунку нижче, серед них переважно інші особи чи домогосподарства (33,9%), друзі, колеги чи знайомі (20,8%), родичі (16,5%), фірми чи підприємства (13,8%) та сусіди (12,3%).

Рис. 3.28. Клієнти незадекларованих працівників (%)

Джерело: СОНПУ.

Коли осіб, які визнали, що займалися незадекларованою працею, питали про причини цього, найбільш поширеними відповідями були такі: «не зміг знайти постійну роботу» (19,7%), «це була просто сезонна робота, тому декларувати її не варто» (15,4%), «це звичайний спосіб, у який це робиться серед друзів, сусідів або родичів» (12,9%), «держава для тебе нічого не робить, тож чому я повинен платити податки» (10,8%), «це було вигідно для обох сторін» (10,2%).

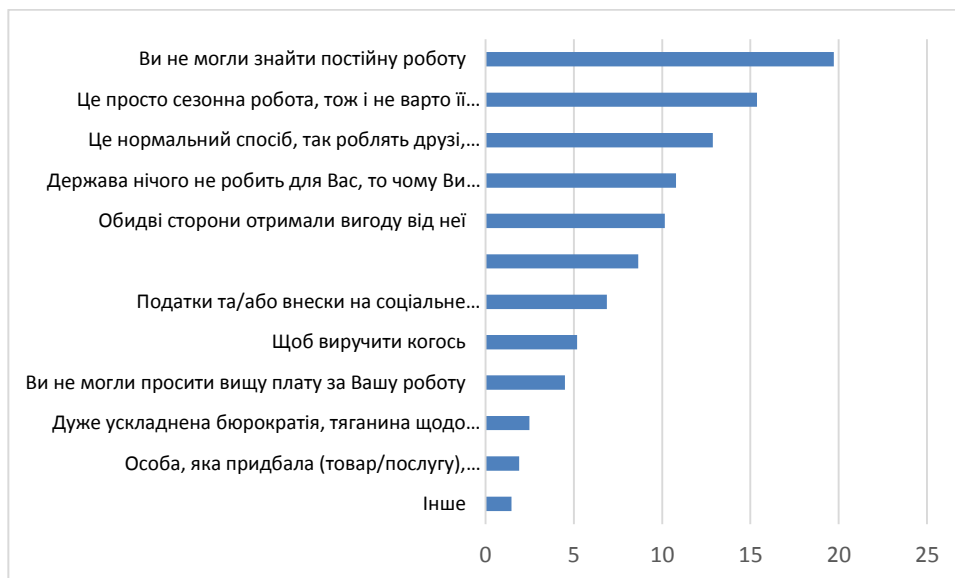

Рис. 3.29. Причини роботи без декларування (%)

Джерело: СОНПУ.

Проте, коли респондентів питали про основні причини зайняття незадекларованою працею в Україні (припустимі причини виконання незадекларованої роботи), найчастіше наводилися такі причини: «відсутність постійної роботи на ринку праці» (20%), «держава нічого не робить для людей, тож чому вони повинні платити податки» (19%), «недостатній дохід від постійної роботи» (16%), «податки та (або) внески на соціальне забезпечення зависокі» (13%).

Що стосується статусу зайнятості незадекларованих працівників, то більшість із них повідомили, що є безробітними (33,5%), дещо більше – що працюють за наймом (31,2%), є самозайнятими (18,4%), вийшли на пенсію (10,5%) або навчаються (1,9%).

Нарешті, стосовно матеріального становища незадекларованих працівників більшість із них повідомила, що їхнє матеріальне становище є середнім (47,1%) і хорошим (39,4%). Водночас 7,6% зазначили, що їхнє матеріальне становище є поганим, тоді як про хороше матеріальне становище заявили приблизно 4,5%.

Попит на незадекларовану працю

Що стосується попиту на незадекларовану працю (тобто з точки зору осіб, які використовують незадекларовану працю або незадекларовані товари чи послуги), 12,2% респондентів заявили, що придбавали *послуги*, щодо яких вони мали вагому причину вважати, що для їх надання використовується незадекларована праця, а 15,2% визнали, що купували незадекларовані *товари*.

Соціально-демографічні групи осіб, які використовували незадекларовані товари чи послуги, представлені нижче у таблиці.

Табл. 3.6. Розподіл одержувачів незадекларованої праці по соціально-демографічних групах (%)

Показник	Так	Ні	Відмова	Не знаю
Стать				
Жіноча	16%	79%	1%	4%
Чоловіча	21%	71%	2%	6%
Тип поселення				
Міське	14%	82%	1%	3%
Сільське	22%	70%	1%	6%
Вікові групи				
15 - 24 роки	16%	76%	3%	5%
25 - 34 роки	26%	71%	1%	3%
35 - 44 роки	23%	71%	0%	6%
45 - 54 роки	21%	71%	4%	5%
55 - 64 роки	11%	82%	1%	5%
65 років і старше	12%	82%	1%	6%
Статус зайнятості				
За наймом	21%	71%	2%	6%
Самозайнятий	33%	54%	8%	5%
Безробітний	19%	77%	1%	4%
Пенсіонер	11%	83%	1%	5%
Студент	8%	86%	0%	6%
Інше, відмова, не знаю	26%	73%	0%	1%
Матеріальне становище				
Погане	15%	82%	0%	3%
Середнє	18%	76%	1%	6%
Хороше	20%	73%	3%	4%
Дуже хороше	31%	65%	0%	4%
Галузь				
Будівництво	24%	47%	12%	17%
Промисловість	24%	72%	0%	4%
Господарчі послуги	23%	69%	8%	0%
Транспорт	15%	81%	0%	4%
Побутові послуги	37%	63%	0%	0%
Роздрібна торгівля	24%	60%	4%	12%
Послуги з ремонту	15%	67%	7%	11%
Готельно-ресторанне господарство	55%	45%	0%	0%
Сільське господарство	16%	78%	0%	6%
Інше	19%	78%	1%	2%

Джерело: СОНПУ.

За ознакою статі, незадекларованою працею користуються і жінки (16%), і чоловіки (21%). У міських поселеннях незадекларована праця використовується більше (відповідно 22% до 14%).

Що стосується віку, то найбільша вірогідність придбання незадекларованої праці – у віковій групі 25-44 роки. Найбільш виразна тенденція до придбання незадекларованої праці спостерігається серед самозайнятих осіб (33%) порівняно з працюючими за наймом (21%), безробітними (19%), пенсіонерами (11%) і студентами (8%).

Особи, які повідомили про погане матеріальне становище, користалися незадекларованою працею рідше (15%), ніж особи, чиє матеріальне становище є дуже хорошим (31%).

У розрізі галузей діяльності у готельно-ресторанному господарстві незадекларована праця використовується у більшості випадків (55%); дещо менший цей показник у сфері побутових послуг (37%), будівництві (24%), промисловості (24%) та роздрібній торгівлі (24%).

Що стосується характеру використовуваної незадекларованої праці, нижче на рисунку відображено основні види діяльності, у яких вона має місце.

Рис. 3.31. Характер незадекларованої праці, використовуваної її одержувачами (%)

Джерело: СОНПУ.

Найпоширенішими видами діяльності, якими респонденти користувалися в останні 12 місяців, були переважно харчування (42,5%), перукарські та (або) косметичні послуги (14,1%), ремонт або облаштування оселі (11%).

Нижче на рисунку відображено основні джерела, з яких одержувачі отримували незадекларовану працю.

Ця ілюстрація дозволяє побачити, що мешканці України у більшості випадків купують незадекларовані товари чи послуги в інших приватних осіб або домогосподарств (69,5%), а у набагато меншому обсязі – у друзів, колег чи знайомих (11,4%), фірм або підприємств (6,9%), сусідів (5,7%) і родичів (2,1%).

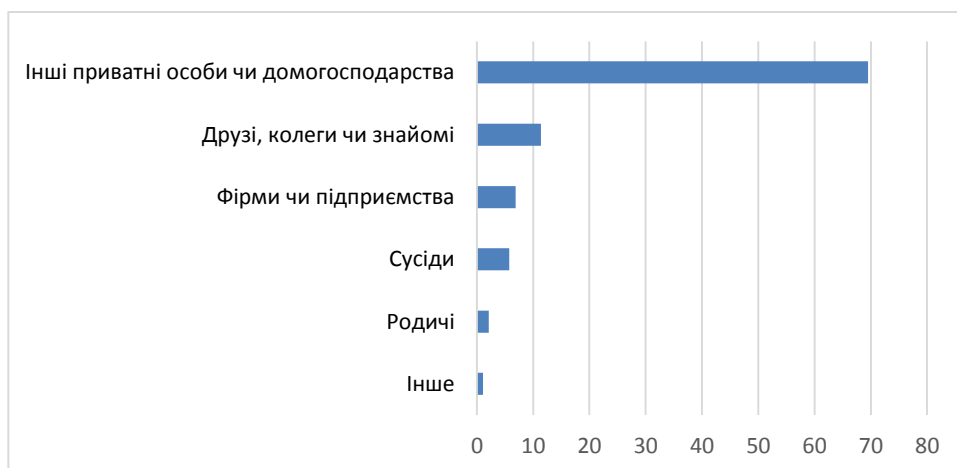

Рис. 3.32. Джерела використовуваної незадекларованої праці (%)

Джерело: СОНПУ.

Далі на рисунку наведено найважливіші причини, що лежать в основі використання незадекларованої праці її одержувачами.

Рис. 3.33. Основні причини використання незадекларованої праці (%)

Джерело: СОНПУ.

Як видно на цьому рисунку, респонденти, які визнали, що користувалися незадекларованою працею, навели наступні причини користування нею: «нижча ціна» (36,4%), «краща якість» (23,3%), «швидше обслуговування» (17,3%), «це була люб'язність між друзями/родичами/колегами» (7,4%), «товар/послуга відсутні/важкодоступні на звичайному ринку» (5,9%), «щоб допомогти людині, яка потребує грошей» (4,4%).

Зарплата «у конвертах»

З питання зарплати «у конвертах» приблизно 9,14% працюючих за наймом повідомили, що в останні 12 місяців вони отримували зарплату «у конвертах» («на руки»), не повідомляючи про неї до податкових органів і (або) органів соціального забезпечення. Більше половини цих респондентів (54,7%) отримували зарплату «у конвертах» як за постійну, так і за понаднормову роботу, а третина (29,4%) отримувала її як частину платні за постійну роботу. У більшості випадків (70,9%) це робилося з ініціативи роботодавця. Приблизно один із трьох респондентів (29%) у такий спосіб отримував 50% свого чистого місячного доходу.

Сприйняття ризику виявлення і санкцій

Що стосується ризику виявлення, майже половина респондентів (48%) вважають, що люди, які виконують незадекларовану роботу, зазнають доволі низького ризику бути виявленими податковими органами чи органами соціального забезпечення, а всього лише третина (28%) думає, що ризик виявлення є високим; приблизно п'ята частина опитаних (22%) визнала, що не знає, яким є ризик виявлення.

Стосовно ризику потрапляння під санкції більшість респондентів (41%) вважає, що у випадку виявлення особи, яка отримує дохід від роботи, про яку не було повідомлено відповідним органам, буде застосована така санкція, як стягнення звичайного податку та внесків на соціальне забезпечення плюс штраф. Крім того, приблизно третина (34%) респондентів вважає, що покарання полягатиме у сплаті звичайного податку і внесків на соціальне забезпечення. Лише незначна меншість (2%) припускає, що таку особу посадять у тюрму. Нарешті, близько шостої частини опитаних (18%) визнали, що не знають, яка санкція буде застосована.

4. ВИСНОВКИ

Міжнародна організація праці, Європейський Союз привертають увагу до проблеми неформальної економіки і незадекларованої праці, які на сьогоднішній день є однією з найпотужніших перешкод для країн у забезпеченні гідної праці і більш високих темпів зростання.

Головні причини незадекларованої праці в Україні

В Україні, як і в інших державах, головні причини незадекларованої праці можна умовно об'єднати у три групи: причини з боку працівників, роботодавців і держави. З боку працівників - це головним чином може бути правова необізнаність про процедури офіційного оформлення трудових відносин, намагання збільшення доходу за рахунок уникнення сплати податків, соціальних внесків, незадекларованої (вторинної) зайнятості, збереження права на соціальні допомоги та субсидії. Крім того, займатися незадекларованою праці працівників спонукають також труднощі з доступом до звичайного ринку праці, безробіття і соціальний демпінг. З боку роботодавців – це теж може бути правова необізнаність, а також, головним чином, намагання скоротити витрати на робочу силу, а відтак і на виробництво товарів та надання послуг з метою отримання неправомірних конкурентних переваг на ринку. З боку держави причини лежать в основному в законодавчій площині (невідповідність вимог законодавства реаліям ринку праці, що змінюється, недосконалість та суперечливість окремих законів та підзаконних актів, непередбачуваність та непослідовність у зміні законодавства); у сфері адміністрування (забюрократизованість процедур адміністрування підприємницьких та трудових відносин, звітності і т.ін); непривабливий рівень соціального захисту, коли розміри допомог не мотивують до сплати внесків та ін); низька ефективність контролюючих органів та не достатньо жорсткі санкції, що не стимулюють до дотримання визначених законодавством вимог.

Унікальними причинами поширення незадекларованої праці для України є уповільнений процес переходу до збалансованої інноваційно-орієнтованої економіки, а також завищений рівень незахищеності власності підприємців, обумовлених розповсюдженням корупції, зловживаннями з боку влади, недобросовісною конкуренцією та високими ризиками рейдерства. Внаслідок першої причини відбувається погіршення економічних умов для розвитку якісних робочих місць та їх пропозиції у формальному секторі економіки. Внаслідок другої, як підприємці так і працівники та члени домогосподарств намагаються уникати уваги з боку державних інституцій, у тому числі можливого незаконного втручання владних структур, приватного рейдерства.

Головні наслідки незадекларованої праці в Україні

Неналежний рівень дотримання законних прав громадян України в царині трудових та господарських відносин обумовлює негідні умови зайнятості і праці, небезпеку умов праці та виробничого середовища; заниження заробітної плати та її затримки; незаконну практику штрафів, порушення домовленостей щодо розміру заробітної плати тощо; перешкоджання професійно-кваліфікаційному розвитку працівника та офіційному визнанню здобутих знань і навичок; незаконне та неналежне звільнення; перешкоджання участі у колективному захисті трудових прав; неможливість юридичного захисту прав власності та господарчих контрактів незадекларованих самозайнятих осіб та інших некорпоратизованих виробничих одиниць; перешкоджання перспективам їх інвестиційного, корпоративного та людського розвитку на довгостроковій і сталій основі; формування ситуації недобросовісної конкуренції, коли підприємства та самозайняті особи, що сумлінно дотримуються вимог законодавства, програють у конкуренції за показниками витрат на підприємницьку діяльність; зменшення податкових надходжень, що може призвести до неспроможності держави надавати публічні послуги (наприклад, з охорони здоров'я, освіти, правосуддя, оборони, безпеки тощо) і зрештою до необхідності підвищення ставок податків для законослухняних суб'єктів господарювання;

збільшення навантаження на систему соціального забезпечення поряд із зменшенням доходів, що може поставити під загрозу її здатність продовжувати надавати громадянам послуги з соціального забезпечення. Посягання на законні трудові та економічні права фактично обмежують спроможність держави виконувати свої зобов'язання у сфері державного нагляду за дотриманням законодавства про працю, зайнятість і пенсійне забезпечення, також не дозволяючи державі забезпечити гідні допомоги з безробіття, інвалідності тощо.

У сфері соціального захисту складається ситуація, коли громадяни, які не брали участі у фінансуванні держави та соціальних фондів, користуються соціальними послугами та підтримкою; обмеження можливостей держави виконувати свої соціальні зобов'язання в сфері державного нагляду за дотриманням законів про працю та зайнятість, соціального захисту від безробіття, тимчасової та повної непрацездатності, пенсійного забезпечення тощо.

Основні форми прояву незадекларованої праці в Україні

В Україні незадекларована праця найчастіше проявляється у таких формах:

1. неформальна зайнятість у формальному секторі (наймана праця без оформлення трудових відносин на підприємствах, діяльність яких оформлена згідно з вимогами законодавства);
2. зайнятість у неформальному секторі (економічна діяльність незареєстрованих підприємств, осіб без реєстрації/повідомлення відповідним органам);
3. приховування фактично відпрацьованого робочого часу та заробітної плати шляхом її виплати «в конверті»;
4. підміна фактичних трудових договорів фіктивними самозайнятими працівниками, фіктивними договорами про надання, фіктивними цивільними та господарськими, а також штучне використання дистанційних та аутсорсінгових механізмів для приховування найманої праці¹²⁰;
5. не оформлена належним чином вторинна зайнятість осіб, які мають оформлені трудові відносини за основним місцем роботи (“халтура”).

Дані про незадекларовану працю в Україні

Дані про обсяги незадекларованої праці в Україні є неповними. На регулярній основі збираються дані про обсяги тіньової економіки і обсяги неформальної зайнятості, які допомагають оцінити лише деякі форми прояву незадекларованої праці.

Міністерство економічного розвитку і торгівлі України оцінює масштаби тіньової економіки у 2016 р. на рівні 35% від офіційного ВВП¹²¹. Такі дані означають, що в Україні вже третій рік поспіль спостерігається помітне скорочення масштабів тіньової економіки і це дозволяє обережно говорити про формування тенденції. В складі тіньової економіки приблизні обсяги прихованої заробітної плати дорівнюють 30-34%, однак специфікою методології оцінювання масштабів тіньової економіки є неможливість прив'язати обсяги тіньової доданої вартості країни чи галузі

---

¹²⁰ Як українська, так і практика країн ЄС свідчить про постійну трансформацію та мінливість організаційно-правових форм, що слугують для прикриття фактичних трудових відносин з метою уникнення соціальних вимог щодо останніх.

¹²¹ Тіньова економіка – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо); - Наказ Міністерства економіки від 18.02.2009 № 123 “Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки”. Джерело:

<http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503>

економіки до доходів конкретного підприємства чи їх типових груп, а також до однієї людини, що не дозволяє скористатися цими даними у форматі, прийнятному для оцінювання даної форми незадекларованої праці.

Державна служба статистики України оцінює неформальну зайнятість в Україні на регулярній основі в межах обстеження економічної активності населення України.

Усі особи, що входять в Україні до категорії неформально зайнятих, відносяться до осіб, чия праця є незадекларованою. Неформально зайняте населення повністю охоплює дві із чотирьох основних форм прояву незадекларованої праці в Україні, зазначених вище:

(1) неформальна зайнятість у формальному секторі та

(2) зайнятість у неформальному секторі.

В обох випадках учасники неформальної зайнятості займаються в принципі законною діяльністю, але не сплачують внески до соціальних фондів, та/або не оплачують щорічні відпуски, та/або не здійснюють виплат у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю. Відносини між роботодавцями та найманими працівниками, а також між підприємцями та самозайнятими особами вибудовуються лише на основі усної домовленості замість документального оформлення відповідно трудових та господарських відносин.

Статистичні дані Держстату про неформальну зайнятість є найбільш вичерпним, достовірним джерелом даних про дві основні форми незадекларованої праці в Україні, що збираються на регулярній основі. Вони дають інформацію про неформальну зайнятість за статусом зайнятості, видами економічної діяльності, регіонами, місцем проживання, статтю, віком, рівнем освіти, професійно-кваліфікаційним статусом.

На сьогодні немає вичерпних і регулярних даних про дві інші форми незадекларованої праці, зокрема (3) *виплата заробітної плати в “конвертах” та/або приховування частини відпрацьованого робочого часу* і (4) *декларування фактично трудових відносин як цивільно-правових, підприємницьких* (переважно у вигляді ФОП), як *відносин сумісництва, відносин учнівства, стажування чи випробувального терміну, роботи на основі низки фіктивних короткострокових трудових договорів* тощо.

Деяку інформацію про ці форми незадекларованої праці можна почерпнути із звітності Держпраці про результати перевірок. Але вона говорить лише про випадки, виявлені інспекторами праці, які не можуть відображати реальних обсягів цих форм незадекларованої праці. Певним потенціалом володіють дані Державної фіскальної служби та Пенсійного фонду. Вони містять інформацію щодо фінансових операцій громадян України та підприємств, а також сплачених ними податків та соціальних внесків, кількості активних фінансових контрагентів та осіб, застрахованих у соціальних фондах. У випадку вирішення питання оперативного доступу до цих даних для інспекторів праці ефективність роботи останніх з питань виявлення незадекларованої праці може суттєво зрости.

Масштаби окремих форм незадекларованої праці в Україні

Неформальна зайнятість

За даними Держстату, у 2016 р. неформальна зайнятість складала 24,3% від кількості усього зайнятого населення, тобто більше 3,9 млн. осіб¹²².

- **Частка осіб, неформально зайнятих у формальному секторі, у 2016 р. становила 46,2% неформально зайнятих;**

---

¹²² Економічна активність населення України 2015: Стат.збірник/Державна служба статистики України, <http://www.ukrstat.gov.ua/>

- **Частка осіб, зайнятих у неформальному секторі, становила 53,8%** неформально зайнятих осіб¹²³;

Тенденція останніх років свідчить, що в складі неформальної зайнятості частка неформальної зайнятості у формальному секторі поступово збільшується.

Неформальна зайнятість у формальному секторі

Неформальна зайнятість у формальному секторі більше розповсюджена серед чоловіків та міських жителів.

За видами економічної діяльності - лідерами є:

- *будівництво (32,0%);*
- *тимчасове розміщення й організація харчування (29,4%);*
- *оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (24,7%),*

За регіонами - максимальний рівень неформальної зайнятості у формальному секторі (як % від зайнятих у відповідному регіоні) був зафіксований у таких областях:

- Івано-Франківська (26,3%);
- Львівська (16,7%);
- Херсонська (14,9%).

За місцем проживання - більшість осіб, неформально зайнятих у формальному секторі, проживають у містах (73,9 %); однак цифри варіюються залежно від виду економічної діяльності (наприклад, у сільському, лісовому та рибному господарстві міських поселень частка неформально зайнятих у формальному секторі більше, ніж у сільських поселеннях – 14,4% проти 4,4%).

За віком - неформально зайнятими у формальному секторі переважно є молоді люди віком до 24 років.

Зайнятість у неформальному секторі

Зайнятість у неформальному секторі більш притаманна чоловікам та жителям сільських територій.

За видами економічної діяльності – лідерами є:

- Сільське, лісове та рибне господарство (57,6%);
- Будівництво (25,2%).

За регіонами – зайнятість у неформальному секторі найбільшою мірою поширена у таких областях (у % осіб, зайнятих у відповідній області):

- Чернівецька (40,0%);
- Рівненська (38,5%);
- Закарпатська (32,6%);
- Херсонська (27,2%);
- Івано-Франківська (26,9%).

За місцем проживання – переважну більшість складають жителі сільських місцевостей (74,7%); разом з тим у промисловості, будівництві, оптовій та роздрібній торгівлі і транспорті більшість зайнятих у неформальному секторі становлять жителі міських територій.

---

¹²³ Там само.

За віком – молодь віком_15-24 років і особи старші 60 років.

У деяких регіонах України мова йде вже не просто про наявність проблем з неформальною зайнятістю, а взагалі про формування паралельної, нерегульованої економіки. Серед них найгірша ситуація у *Херсонській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях*. Причому, у Херсонській та Івано-Франківській областях критичними є обсяги і неформальної зайнятості у формальному секторі, і зайнятості у неформальному секторі. В таких областях, як Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Херсонська, Чернівецька, рівень неформальної зайнятості у сільському господарстві є вищим за 80%, а в будівництві - вищим за 70%. По суті, у цих областях склалася ситуація критичної деформалізації економічної діяльності у згаданих секторах економіки.

Крім того, результати першого СОНПУ також виявили деякі важливі аспекти, котрі можуть допомогти краще зрозуміти це явище.

Згідно з результатами СОНПУ, близько 7% респондентів визнали, що протягом останніх 12 місяців виконували незадекларовану роботу, тоді як близько 46% знають людей, котрі працюють на незадекларованих засадах, а приблизно 33% вважають, що незадекларованою працею займається принаймні 50% населення України. Більшість незадекларованих працівників мають вік від 35 до 54 років, живуть у містах і є безробітними, зайнятими в іншій професії або самозайнятими. Незадекларована праця була пов'язана переважно з виконанням такої діяльності, як послуги з утримання або ремонту житла, продаж продовольчої продукції фермерського виробництва, садівництво, ремонт автомобілів та продаж товарів/послуг, пов'язаних з улюбленими заняттями респондентів. У відповідь на запитання про причини зайняття незадекларованою працею респонденти, які вже працювали на незадекларованих засадах, зазначали труднощі з пошуком постійної роботи, сезонний характер роботи, те, що так робиться зазвичай, те, що держава для них нічого не робить, і те, що це вигідно для обох сторін (працівника і роботодавця). Незважаючи на вищенаведене, за даними про діяльність української інспекції праці, за період 2009 - 2011 р.р. за результатами перевірок інспекторами праці виявлялося в середньому близько 8500 незадекларованих, або неоформлених працівників, кожен рік. У наступні роки ця цифра суттєво скоротилася, що було пов'язано із реорганізацією тогочасних контролюючих органів і створенням Державної служби України з питань праці, а також із введеним мораторієм на перевірки діяльності суб'єктів господарювання. Так, у 2015 р. у результаті перевірок було виявлено лише 664 незадекларованих працівника.

Якщо порівняти ці цифри із даними Держстату про неформально зайнятих працівників у формальному секторі, то частка виявлених працівників цієї категорії є дуже малою.

У 2015 р. також було виявлено 3000 випадків застосування цивільно-правових договорів у випадку фактично трудових відносин (підміна трудових договорів цивільно-правовими).

Отже, як уже зазначалося, на сьогоднішній день результати перевірок Держпраці не дають інформації про реальні обсяги зазначених форм незадекларованої праці.

Незадекларована праця і діяльність Державної служби України з питань праці

Одним із завдань Державної служби з питань праці є здійснення нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Тобто мова йде про функцію інспекції праці.

У цьому контексті для Держпраці пріоритетними питаннями є такі:

- оформлення трудових відносин,
- дотримання мінімальних гарантій з оплати праці та
- заборгованість з виплати заробітної плати.

Таким чином можна сказати, що виявлення фактів використання незадекларованої праці є одним із пріоритетних завдань в рамках інспекції праці в Україні.

Разом з тим ряд обмежень на законодавчому рівні знижують ефективність заходів із протидії незадекларованій праці:

- Чинне законодавство наділяє Держпраці повноваженнями здійснювати перевірки із зазначених питань лише у формальному секторі економіки (перевірка юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю).

За межами впливу Держпраці поки що залишається зайнятість у неформальному секторі (а це як мінімум 2 млн. осіб), що знижує ефективність заходів із подолання незадекларованої праці.

Таким чином на даному етапі Держпраці може впливати на 4 із 5 форм незадекларованої праці:

1. Неформальна зайнятість у формальному секторі – наймана праця без оформлення трудових відносин;
2. Часткове декларування/звітування про відпрацьований робочий час і виплата частини заробітної плати “у конверті”;
3. Підміна фактичних трудових договорів цивільними або господарськими, штучне використання дистанційних та аутсорсингових механізмів для приховування найманої праці.
4. Незадекларована вторинна зайнятість.

Інспектори праці на даний час не наділені усіма повноваженнями і правами, передбаченими Конвенцією МОП № 81 про інспекцію праці і Конвенцією МОП № 129 про інспекцію праці в сільському господарстві. Діяльність Держпраці не забезпечена достатніми фінансовими, технічними та людськими ресурсами. Взаємодія із іншими державними структурами та соціальними партнерами потребує подальшої активізації.

5. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для того, щоб підвищити ефективність і дієвість боротьби з незадекларованою працею, вкрай важливо сконцентрувати дефіцитні ресурси у напрямках, де ця боротьба дає максимальний ефект.

Зокрема, ресурси слід зосередити на запровадженні моделі стратегічного управління, яка може забезпечити належне планування і організацію боротьби з цим явищем, спрямування цієї боротьби та контроль за процесами.

Крім того, ресурси необхідно спрямувати на реалізацію широкого спектру стримувальних заходів і заходів із сприяння дотриманню законодавства, які слід передбачити у стратегічного плану, котрий належить розробити.

Очікується, що реалізація цих заходів, у свою чергу, посилить попередження незадекларованої праці, зміцнить спроможність компетентних державних органів щодо забезпечення належного виявлення незадекларованої праці та застосування відповідних санкцій, підтримає перехід від незадекларованої праці до формалізованої зайнятості та спонукає суб'єктів господарювання дотримуватися «фіскальної етики».

5.1 Стратегічне управління боротьбою з незадекларованою працею

У рамках бажаного стратегічного підходу до управління боротьбою з незадекларованою працею ключовим пріоритетом вважається висхідне розроблення системи оцінки, дослідження і регулярного та систематичного моніторингу явища незадекларованої праці, її еволюції та результатів заходів, ужитих для її подолання.

Украй важливо, щоб ця система оцінки та моніторингу незадекларованої праці дозволяла знати, зокрема, таке:

- 1) масштаб і динаміку цього явища (у відсотках від ВВП та у відсотках від загальної чисельності працюючих, у відсотках від загальної кількості відпрацьованого часу тощо);
- 2) результати заходів, ужитих для протидії цьому явищу;
- 3) підґрунтя, мотиви та докорінні причини користування незадекларованою працею та заняття нею;
- 4) розподіл незадекларованої праці:
  - a) щодо роботодавців:
    - i. по галузях економічної діяльності;
    - ii. по регіонах країни;
    - iii. за масштабом (обіг, чисельність працюючих, витрати на утримання персоналу тощо);
    - iv. стосовно ситуації щодо податкових органів і органів соціального забезпечення;
  - b) щодо працівників:
    - i. за віком і статтю;
    - ii. за місцем проживання і роботи;
    - iii. за рівнем освіти та професійною кваліфікацією;
    - iv. за фаховими категоріями;

- v. за громадянством і місцем народження;
- vi. за імміграційним статусом – законний чи незаконний (у випадку іноземних громадян);
- vii. за професійним статусом або зайнятістю (працюючий, безробітний, хворий, пенсіонер, студент тощо);
- viii. за ситуацією щодо соціального забезпечення (сплачує чи не сплачує внески, отримує чи не отримує соціальні допомоги тощо);
- ix. за типом зв'язку, існуючого між одержувачем і надавачем результатів праці (безстроковий трудовий договір, строковий трудовий договір, договір на умовах неповного робочого часу, самозайнятий, договір на надання послуг, учень, стажер тощо);

с) щодо типів незадекларованої праці:

- i. за конкретним типом незадекларованої праці, що має місце: повністю незадекларована праця (наприклад, виконувана неповнолітніми, незаконними мігрантами, одержувачами соціальних допомог, пенсіонерами, студентами тощо); заниження отриманої винагороди (призначення неоподатковуваних додаткових пільг; зарплата «у конвертах», виплата винагороди, «замаскованої» під добові; фіктивне надання послуг; фіктивна самозайнятість; фіктивне професійне стажування або навчання); тощо;
- ii. за державними органами, яким не повідомляється про виконання роботи і (або) отриманий від неї дохід;
- iii. за ступенем, у якому дохід і (або) заняття не були задекларовані.

Регулярне збирання і аналіз достовірних даних фактично уможливають розробку найбільш доречної стратегії подолання незадекларованої праці, забезпечуючи визначення пріоритетних цілей та відповідне спрямування зусиль і виділення ресурсів, зокрема за видами економічної діяльності, формами незадекларованої праці, сферами, цільовими групами працівників, роботодавців тощо.

Методологію оцінки масштабів і характеру незадекларованої праці слід розробити шляхом поєднання методів прямої та непрямої оцінки, в ідеалі – з використанням даних із різних джерел (статистичних даних, результатів соціологічних обстежень, інформації органів соціального забезпечення, інспекції праці тощо)¹²⁴.

Така система оцінки та моніторингу, яка дозволяє знати масштаби, характер і особливості незадекларованої праці, її динаміку та результати заходів, ужитих для її подолання, стає важливим інструментом підтримання розробки, вибору, реалізації та моніторингу найбільш доречних стратегій боротьби з цим явищем. Крім того, вона є ефективним засобом забезпечення своєчасного вжиття коригувальних заходів, що є необхідними та доречними для усунення будь-яких виявлених відхилень. До того ж ця система оцінки та моніторингу може бути важливим засобом підтримання механізмів оцінки результативності роботи державних органів, задіяних у цій боротьбі (та їхніх працівників), і забезпечення їхньої узгодженості з розробленою стратегією та визначеними завданнями.

¹²⁴ Більш детальні настанови щодо оцінки масштабів незадекларованої праці див. у Комюніке Комісії до Європейського Парламенту, Економічного і соціального комітету і Комітету регіонів COM (2007) № 628 від 24.10.2007 р., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52007DC0628>

Після належного визначення характеристик і вивчення явища незадекларованої праці в Україні необхідно сформулювати узгоджену, наскрізну, послідовну та рішучу національну політику з питань боротьби з незадекларованою працею.

Ця політика, у свою чергу, повинна лягти в основу формування і реалізації зрозумілої, чітко сформульованої та всеохоплюючої стратегії¹²⁵ подолання цього явища на основі спільних зусиль і ресурсів основних зацікавлених сторін національного рівня (наприклад, державних органів, правова компетенція котрих охоплює питання боротьби з незадекларованою працею, соціальних партнерів, науково-дослідних і освітніх установ, неурядових організацій, громадянського суспільства, засобів масової інформації тощо).

Ця стратегія повинна базуватися на досягненні конкретних цілей та показників, бути здатною спрямовувати та координувати зусилля всіх державних органів, задіяних у цій боротьбі (інспекції праці, податкових органів, органів соціального забезпечення, зовнішньополітичної служби тощо), та супроводжуватися процесом ретельної та систематичної оцінки, моніторингу і контролю її реалізації, здатним забезпечити своєчасне коригування і усунення можливих відхилень.

Розроблену стратегію слід трансформувати у тактичний план і відповідні оперативні програми, належним чином узгоджені між собою та із стратегією.

У тактичному плані належить визначити порядок виділення і розподілу ресурсів (матеріальних, людських, фінансових, технічних ресурсів, кваліфікованих кадрів, знань тощо) з метою забезпечення успішної реалізації стратегії. Крім того, у тактичному плані слід уточнити, як слід забезпечити необхідну координацію діяльності основних органів, у компетенцію яких входить ця сфера, з тим, щоб уможливити ефективні, узгоджені та скоординовані дії. Крім того, необхідно визначити цілі, показники та завдання, що мають досягатися та виконуватися, на основі узгодженої та послідовної каскадної деталізації стратегічних цілей.

Оперативні програми (розроблені шляхом узгодженої та послідовної каскадної деталізації цілей, показників і завдань тактичного плану), у свою чергу, повинні також містити цілі, показники та оперативні завдання, що мають бути досягнуті та виконані, строки виконання, а також процеси, процедури й засоби, необхідні для забезпечення виконання.

Для того, щоб бути ефективною, така стратегія подолання незадекларованої праці повинна бути достатньо цілісною та всеохоплюючою¹²⁶, поєднуючи заходи, орієнтовані на стримування практики незадекларованої праці й спрямовані на сприяння додержанню законодавства шляхом виявлення і покарання випадків його недотримання, з більш сприятливими заходами, орієнтованими на додержання законодавства, згідно з якими для заохочення додержання необхідно з самого початку не дозволяти підприємствам і окремим особам займатися незадекларованою працею, сприяти перетворенню незадекларованої праці на задекларовану або заохочувати дотримання «податкової етики» (Williams and Renooy, 2008:14).

5.2 Заходи зі стримування практики незадекларованої праці

Цей стратегічний підхід до подолання незадекларованої праці передбачає заходи, спрямовані або на покращення виявлення незадекларованої праці, або на посилення санкцій.

---

¹²⁵ Приклади таких стратегій і роль інспекції праці більш детально описані у виданні «Інспекція праці та незадекларована праця в ЄС», Міжнародне бюро праці, Програма адміністрації праці та інспекції праці (LAB/ADMIN). - Женева: МОП, 2013 р. Робочий документ, № 29, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/publication/wcms_536742.pdf

¹²⁶ Більш детальну інформацію про цей підхід див. у Комюніке Комісії до Європейського Парламенту, Економічного і соціального комітету і Комітету регіонів COM (2007) № 628 від 24.10.2007 р., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52007DC0628>

5.2.1 Заходи з покращення виявлення незадекларованої праці

У сфері, що стосується заходів, спрямованих на покращення виявлення НП, Україні слід здійснити такі кроки:

1. Підвищити ефективність інспекційної діяльності, переважно шляхом:
  - a) утримання від введення мораторіїв на інспекційну діяльність;
  - b) забезпечення законодавчого наділення українських інспекторів праці всіма повноваженнями, необхідними для виконання ними своїх обов'язків, передбачених у Конвенціях МОП №№ 81 і 128, включно з такими повноваженнями:
    - i. вільно входити на будь-яке підприємство та проводити інспекційні відвідування будь-якого підприємства без попереднього повідомлення;
    - ii. проводити інспекційні відвідування у будь-який час дня чи ночі;
    - iii. проводити інспекційні відвідування навіть у випадку, коли роботодавець (або його представник) відсутній на підприємстві;
    - iv. проводити інспекційні відвідування в рамках усієї сфери своєї правової компетенції і коригувати сферу, обсяг і глибину перевірок згідно з обставинами, існуючими на підприємстві;
    - v. проводити інспекційні відвідування з тією частотою та в тому обсязі, які необхідні для забезпечення ефективного застосування відповідних положень законодавства;
    - vi. наодинці або в присутності свідків ставити запитання роботодавцеві або персоналу підприємства щодо всіх галузей, котрі торкаються застосування законодавчих положень;
    - vii. у разі інспекційного відвідання повідомляти про свою присутність роботодавця або його представника, якщо тільки він не вважатиме, що таке повідомлення може завдавати шкоди виконанню його обов'язків;
    - viii. накладати санкції за виявлені порушення, передбачені в законодавстві, у всіх випадках, коли, на їхню думку, це є найбільш доречною процедурою для забезпечення дотримання і припинення недотримання законодавства;
    - ix. контролювати, заохочувати і забезпечувати дотримання вимог у роботодавців, які не зареєстровані, а також щодо роботодавців і працівників, які, попри наявність трудових правовідносин, не мають формального чи письмового трудового договору.
2. Збільшити кількість початкових і повторних інспекційних відвідувань.
3. Проводити інспекційні відвідування без попередження у той день і час, коли ймовірність виявлення незадекларованої праці вище (наприклад, після закінчення звичайного робочого часу, вночі, у свята, вихідні дні).
4. Проводити часті перевірки спільно з іншими компетентними органами (податковою службою, органами соціального забезпечення, прикордонною службою, поліцією тощо).
5. Зосередити інспекційні відвідування на галузях, де найбільше незадекларованих працівників (як-от будівництво; сільське та лісове господарство; рибальство; оптова і роздрібна торгівля; технічне обслуговування автомобілів; готельно-ресторанна індустрія;

громадське харчування; розважальна індустрія, особливо у купальні сезони та у місцях для купання; транспортні, кур'єрські послуги та послуги таксі; перукарські послуги; садівництво; допомога і підтримка в галузі інформаційних технологій; інтернати для літніх людей; галузі з великою чисельністю працюючих, наприклад, служби прибирання, утримання житла, приватна безпека).

6. Розробити і надати інспекторам праці й керівникам інспекції праці спеціально спроектовану інформаційну систему на базі інтернет-технологій (комп'ютерну програму) для підтримки інспекційної діяльності, що допомогло б інспекторам праці реєструвати та контролювати свою інспекційну діяльність, а також прийняти належні інспекційні процедури, забезпечити інспекторам постійний, дистанційний доступ у реальному часі до необхідної інформації, законодавства і даних про роботодавців і працівників.
7. Забезпечити доступ інспекторів праці до необхідних баз даних та інформації про роботодавців і працівників, що є у розпорядженні інших державних або приватних установ та органів (податкових органів, органів соціального забезпечення, державної служби зайнятості, страхових компаній чи фондів, реєстру актів цивільного стану, реєстру суб'єктів господарювання, банків, фінансових установ тощо), з можливістю дистанційної перехресної перевірки даних і обміну даних у реальному часі.
8. Обирати об'єкти інспектування шляхом застосування статистичних та індексних методів, перш за все на основі:
  - а) профілю ризиків суб'єктів господарювання (зокрема на основі таких характеристик, як вік, стать, професія чи фахова категорія, вид і галузь діяльності, тип професійних зв'язків, статус зайнятості, категорія у сфері оподаткування і внесків на соціальне забезпечення, рівень доходів, громадянство, законність ситуації з точки зору імміграції, громадянства і регіону проживання);
  - б) факторів ризику, пов'язаних із підвищеною вірогідністю спонукання до недотримання законодавства (як, наприклад, скарги, підозри, що існували раніше, попередні санкції, галузь діяльності, ділові партнери тощо);
  - в) показників, які можуть свідчити про більшу серйозність або сильніший економічний та соціальний вплив цього явища (кількість працюючих, обіг, витрати на утримання персоналу, галузь діяльності, обсяг закупівель, обсяг запасів, вартість майна, машин і обладнання тощо).
9. Надати працівникам і роботодавцям комунікаційні канали та системи для отримання, розгляду і відстеження скарг щодо НП (наприклад, електронну форму на веб-сайті Держпраці; єдиний національний номер телефону; індивідуальну щоденну довідкову службу у місцевих відділеннях Держпраці; поштові та електронно-поштові адреси різних центральних і місцевих органів Держпраці).
10. Спільно з галузевими соціальними партнерами розрахувати мінімальні ціни, які забезпечують дотримання законодавства про працю і соціальне забезпечення у конкретних галузях (приватна безпека, служби прибирання та ін.), і довести їх до відома операторів ринку, зазначивши, що практика встановлення коефіцієнтів або цін, менших за розраховані мінімальні величини, підлягає інспектуванню.
11. З метою висвітлення, інформування та наведення в якості прикладу катастрофічних наслідків цього явища «на місцях», перш за все для уможливлення примноження ефекту стримування, забезпечити відстеження результатів інспекційних відвідувань за допомогою ЗМІ (телебачення, радіо, газет), поширення через них відповідних

повідомлень і подальшу публікацію відповідних матеріалів на веб-сайті інспекції праці або у її каналі на *YouTube*.

5.2.2 Заходи з удосконалення санкцій

У сфері, що стосується заходів із стримування практики НП, спрямованих на покарання за недотримання законодавства, Україні слід розглянути питання про здійснення таких кроків:

1. Перегляд існуючої системи грошових санкцій з метою покарання за недотримання законодавства, особливо у випадку незадекларованої праці, зокрема шляхом:
  - a) перегляду форми, використовуваної для обчислення розміру передбачених штрафів, яке повинно враховувати, зокрема, такі показники:
    - i. обіг, валовий дохід або бюджет роботодавця (залежно від його приватного або державного юридичного статусу);
    - ii. наявний тип незадекларованої праці (повністю незадекларована праця, заниження заробітної плати, приховані трудові відносини тощо);
    - iii. кількість працівників, яких торкається ця проблема;
    - iv. характеристики працівників, яких торкається ця проблема¹²⁷;
    - v. наявність рецидиву;
    - vi. економічна вигода роботодавця в результаті недотримання законодавства;
    - vii. недотримання вказівок або приписів інспекторів праці.
  - b) законодавчого оформлення альтернативного способу обчислення розміру штрафу (замість «середньомісячного фонду заробітної плати»), який накладається на незареєстровані або незадекларовані компанії, що не дотримуються законодавства, тому що вони зазвичай не ведуть організовану бухгалтерію чи реєстри, які дозволяють визначити їхній «середньомісячний фонд заробітної плати».
2. Запровадження більш доречних і достатніх додаткових санкцій за недотримання, більш безпосередньо пов'язаних із життєво важливими інтересами роботодавців, з метою недопущення одержання роботодавцями економічної вигоди від правопорушень (навіть у випадку сплати штрафів), як-от:
  - a) передача державі об'єктів і активів, які належать даному суб'єктові;
  - b) заборона роботи за професіями або у видах діяльності, провадження яких залежить від наявності відповідного права, державного дозволу чи схвалення державним органом;
  - c) позбавлення права на субсидію або допомогу, надавану суб'єктами або державними службами;
  - d) позбавлення права на участь у торгових ярмарках чи ринках;
  - e) позбавлення права на участь у державних тендерах на укладення контрактів чи підрядів на виконання робіт, постачання товарів і послуг державі, надання державних послуг і виділення ліцензій чи дозволів;

---

¹²⁷ Зокрема, у випадку більш уразливих працівників, як-от: неповнолітні, вагітні жінки, жінки, які нещодавно народили дитину або годують груддю, працівники з інвалідністю, незаконні іммігранти тощо.

- f) позбавлення їх доступу до інших переваг діяльності у державному та прозорому просторі (як, наприклад, участь в урядових програмах, пільгові банківські кредити, програми міжнародної допомоги, інфраструктурна підтримка тощо);
  - g) закриття підприємства, діяльність якого вимагає дозволу чи ліцензії адміністративного органу;
  - h) призупинення чинності дозволів і ліцензій;
  - i) публікація на веб-сайті Держпраці рішень (витягів із вироків) із зазначенням порушення, порушеної норми, особи порушника, галузі діяльності та місця скоєння правопорушення, а також накладеної санкції;
  - j) індивідуальна реєстрація суб'єкта, відповідального за порушення.
3. Прийняття законодавчого положення про те, що сплата штрафу не звільняє порушника від виконання порушених зобов'язань, якщо це ще можливо.
  4. Прийняття законодавчого положення про те, що рішення про застосування штрафу повинно містити наказ про виплату сум, належних до сплати працівникам, органам соціального забезпечення та податковим органам, де це доречно – з встановленням строку сплати штрафу і зазначенням, що це рішення слугує підставою для виконавчої процедури щодо сплати відомої суми.
  5. Запровадження правового режиму принципу спільної відповідальності власників, адміністраторів, юридичних представників і директорів роботодавців, а також усього ланцюга прийняття на роботу (зокрема організацій, що перебувають у групових або громадських стосунках із роботодавцем; організацій, ферм і власників будівельних об'єктів, які найняли роботодавця як субпідрядника; власника приміщень, у яких мало місце порушення) як за скоєння порушення, так і за сплату відповідних штрафів.
  6. Запровадження юридичної процедури інспектування з можливістю негайного застосування, яка дозволить інспекторам праці видавати роботодавцеві припис про негайну інтеграцію працівників у його організацію, на умовах безстрокового трудового договору, без іспитового строку та з визнанням усіх умов праці з самого початку, якщо встановлено факт повністю незадекларованої праці або якщо робота виконується в очевидно автономний спосіб чи очевидно у формі надання послуг, самозайнятості, індивідуального підприємництва, стажування, навчання або волонтерської праці, але в умовах, схожих на умови трудового договору, без обмеження можливості оскарження роботодавцем і працівником такого рішення адміністративного органу в судовому порядку.
  7. Встановлення у законодавстві статусу «особи, що розкаюється», для порушників, які співпрацюють з органами влади в усуненні найбільш серйозних випадків незадекларованої праці та пов'язаних із нею явищ.

5.3 Заходи із забезпечення дотримання вимог законодавства

Цей стратегічний підхід до боротьби з НП включає в цілому три види різних заходів, які доповнюють один одного, зосереджених на запобіганні, легітимізації або усуненні цього явища, а також заходи, спрямовані на заохочення дотримання «фіскальної етики» (Williams and Renooy, 2008).

5.3.1 Запобіжні заходи

Стосовно запобіжних заходів (які включають, по суті, заходи з уникнення у самому зародку таких дій, як використання або виконання незадекларованої роботи) Україні слід здійснити такі кроки:

1. Спрощення, об'єднання і краща систематизація трудового законодавства, із скороченням кількості правових актів, із метою полегшення розуміння та дотримання цих актів.
2. Спрощення і зменшення бюрократичних процедур, дематеріалізація виконання юридичних обов'язків і адміністративних формальностей громадянами та компаніями, зокрема спрощення і зменшення контекстних витрат, що стосуються відносин підприємств і громадян з органами соціального забезпечення, податковими органами і адміністрацією праці, шляхом забезпечення на їхніх веб-сайтах оперативних онлайн-послуг і електронних форм.
3. Спрощення нормативно-правової бази для започаткування і здійснення економічної діяльності, зокрема шляхом усунення і заміни зайвих, некорисних і явно одноразових процедур, вимог, дозволів і ліцензій спрощеними процедурами, основаними на попередньому декларуванні та доповненими системою подальшого емпіричного контролю.
4. Коригування адміністративного і бюрократичного навантаження, характерного для виконання юридичних обов'язків і формальностей, відповідно до характеру і розміру суб'єктів господарювання.
5. Створення спеціальних правових режимів, більше адаптованих до характеру трудових відносин, які виникають під час здійснення певних видів діяльності та зазвичай мають місце на незаконних підставах, без декларування або шляхом приховування робочих відносин (як, наприклад, самозайнятість, волонтерська діяльність, професійне стажування, хатня робота, побутове обслуговування, хатня робота, робота у портах, робота у сфері розваг, робота на борту рибальських суден, заняття спортом або навчання).
6. Запровадження і розвиток більш гнучких інструментів управління тривалістю та організацією робочого часу (наприклад, схеми з можливістю адаптації, схеми з банком годин, схеми з концентрацією годин тощо).
7. Запровадження нових договірних механізмів, краще пристосованих до потреб ринку, підприємств і працівників (як-от трудовий договір надто короткої тривалості щодо сезонної роботи, наприклад, сільськогосподарської діяльності або туристичних заходів; договір на умовах неповного робочого часу; періодичний трудовий договір; договір на виконання роботи вдома; договори на тимчасову роботу; трудовий договір на невизначений термін для виконання тимчасових робочих завдань тощо).
8. Поширення юридичних гарантій певних прав (права на визнання правосуб'єктності, права на рівність і недискримінацію, права на охорону здоров'я і безпеку на робочому місці) на осіб, які юридично не підпорядковані вигодонабувачеві діяльності, але виконують роботу в умовах економічної залежності й які з цією метою повинні бути юридично «асимільовані» як «працівники».
9. Поширення схеми захисту у разі нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань на практикуючих спеціалістів, учнів, стажерів, випускників, адміністраторів, директорів, менеджерів і надавачів послуг (в останньому випадку – навіть без юридичного підпорядкування, якщо вони виконують роботу в умовах економічної залежності).

10. Розширення правового режиму соціального захисту у випадку безробіття на самозайнятих працівників, які надають послуги переважно підрядникові.
11. Юридичне визначення поняття незадекларованої праці та її різних типів (повністю незадекларованої праці, заниження заробітної плати, прихованих трудових відносин тощо) і:
- а) кваліфікування повністю незадекларованої праці як злочину, відповідальність за який несе роботодавець;
  - б) кваліфікування інших типів незадекларованої праці як дуже серйозних адміністративних правопорушень.
- 12.3 метою боротьби з таємними (замаскованими або прихованими) трудовими правовідносинами (як-от фіктивна самозайнятість, фіктивне індивідуальне підприємництво, фіктивне надання послуг, фіктивні цивільно-правові договори, фіктивне навчання, фіктивне стажування, фіктивна волонтерська діяльність тощо) й забезпечення належного захисту всіх працівників рекомендується включити у трудовий кодекс або інше законодавство про трудові відносини, відповідно до Рекомендації МОП № 198, правову презумпцію існування трудових правовідносин у тому випадку, коли існують певні свідчення (характеристики або ознаки) існування трудових правовідносин, зокрема (і не тільки):
- а) виконувач діяльності повинен дотримуватися вказівок відповідного вигодонабувача;
  - б) виконувач діяльності підпадає під дію дисциплінарних повноважень вигодонабувача діяльності;
  - в) діяльність ведеться у місці знаходження вигодонабувача або у місці, визначеному ним;
  - г) виробниче обладнання та інструменти, що використовуються, належать вигодонабувачеві діяльності;
  - д) виконувач повинен дотримуватися часу початку і закінчення виконання діяльності, встановленого її вигодонабувачем;
  - е) оплата здійснюється виконувачеві діяльності з визначеною регулярністю у належному розмірі в обмін на виконання діяльності;
  - ж) виконувач діяльності виконує функції управління або керівництва в організаційній структурі вигодонабувача діяльності;
  - з) виконувач діяльності економічно залежить від вигодонабувача діяльності;
  - и) виконувач діяльності веде свою діяльність виключно для вигодонабувача діяльності;
  - й) виконувач діяльності отримує оплачувані відпустки та відповідну субсидію і одержує різдвяну премію;
  - к) виконувач діяльності дотримується режиму щодо відсутності на роботі, встановленого вигодонабувачем діяльності;
  - л) виконувач діяльності не може призначити замість себе іншу особу для виконання діяльності;
  - м) виконувач діяльності не приймає на себе ризики виконання діяльності;

- n) виконавч діяльностi не має права встановлювати цiну виконаної діяльностi.
13. В українському законодавствi слiд передбачити, що у ситуацiях, де виконується одна чи декiлька умов, зазначених у попередньому параграфi:
- a) тягар доведення повинен покладатися на роботодавця;
  - b) права зацiкавлених працiвникiв i обов'язки роботодавцiв перед ними повиннi бути такими самими, що й тi, якi застосовуються згiдно з законодавством до будь-яких iнших працiвникiв, котрi мають формальний або письмовий трудовий договiр, i повиннi дiяти з того дня, коли зацiкавлений працiвник почав свою роботу на вищезгаданого роботодавця.
14. Щоб стримати використання працi фiктивних самозайнятих осiб, слiд ввести новий правовий режим, згiдно з яким пiдрядник, що отримує вигоду у розмiрi мiнимум 75% загальної вартостi роботи самозайнятої особи, повинен в усiх юридичних вiдношеннях дiяти як роботодавець цiєї особи i, отже, виконувати всi типовi обов'язки роботодавця щодо такої категорiї працiвникiв (наприклад, стосовно законодавства про трудовi вiдносини, нормативних актiв про безпеку та гiгiєну працi, зобов'язань iз соцiального забезпечення та оподаткування).
15. Включення у законодавство положення про те, що виплати та дебiторськi розрахунки мiж суб'єктами господарювання та мiж ними й iхнiми покупцями у розмiрi, що перевищують установлений лiмiт, повиннi здiйснюватися у спосiб, що уможливорює iх вiдстеження (наприклад, чеком, банкiвським переказом або депонуванням на банкiвський рахунок).
16. Включення у законодавство положення про те, що заробiтна плата та iнша винагорода за роботу повинна сплачуватися роботодавцями працiвникам у спосiб, що уможливорює вiдстеження (наприклад, чеком, банкiвським переказом або депонуванням на банкiвський рахунок).
17. Надання працiвникам, роботодавцям, iхнiм представницьким об'єднанням та громадянському суспiльству в цiлому широкого спектра iнформацiйних та консультативно-технiчних послуг щодо найкращих шляхiв дотримання законодавства, використовуючи для цього рiзноманiтнi канали: веб-сайт; iндивiдуальнi iнформацiйнi служби у мiсцевих вiддiленнях; єдиний нацiональний номер телефону; звичайну та електронну пошту, через поштовi чи електроннi адреси центрального апарату або мiсцевих вiддiлень Держпрацi; режим онлайн, шляхом заповнення електронної форми; висвітлення передової практики i поширення навчально-iнформацiйних вiдеоматерiалiв через канал Держпрацi на YouTube; запитання i вiдповiдi на сторiнцi Держпрацi у Facebook тощо.
18. Заохочення активних заходiв iз працевлаштування з метою сприяння переходу вiд стану безробiття до стану зайнятостi або вiд бездiяльностi до зайнятостi, зокрема:
- a) передбачити можливiсть iнвестування допомоги по безробiттю у створення власного пiдприємства / працевлаштування;
  - b) дозволити тимчасове i часткове накопичення допомоги по безробiттю з заробiтною платою;
  - c) стимулювати наймання безробiтних працiвникiв шляхом тимчасового звiльнення роботодавцiв вiд сплати внескiв на соцiальне забезпечення;
  - d) пiдтримувати заснування нових пiдприємств i розвиток пiдприємництва для створення робочих мiсць шляхом тимчасового звiльнення роботодавцiв вiд сплати внескiв на соцiальне забезпечення.

5.3.2 Виправні заходи

Стосовно заходів, спрямованих на те, щоб заохотити суб'єктів господарювання, які вже займаються незадекларованою працею, легітимізувати їхню діяльність та перейти до організованої економіки, Україні рекомендується здійснити такі кроки:

1. Створити спеціалізовані бюро для підтримки процесу формалізації з метою надання допомоги незадекларованим роботодавцям і працівникам, які хочуть урегулювати своє становище і перейти до організованої економіки, шляхом надання таких послуг:
  - а) розробка шляхів урегулювання, спрямованих на задоволення конкретних потреб працівників і роботодавців;
  - б) технічні рекомендації роботодавцям щодо якнайкращого способу врегулювання їхнього становища, а саме припинення недотримання законодавства;
  - в) надання письмової інформації, настанов і навчання щодо обов'язків роботодавців стосовно потрібних звітів і облікових документів.
2. Запровадження широко використовуваної та визнаної системи «ваучерів на послуги»¹²⁸ з метою регулювання ринку праці, зокрема у видах діяльності та галузях, де незадекларована робота особливо поширена (як-от утримання та ремонт житла; сільське господарство; садівництво; охорона здоров'я; побутові послуги, зокрема прасування, прибирання та прання; догляд за дітьми; ремонт автомобілів; перукарські послуги). Ця система є особливо ефективним засобом для заохочення переходу незадекларованих працівників на офіційні робочі місця, зокрема працівників, більш уразливих до незадекларованої праці (малокваліфікованих працівників, жінок, іммігрантів та безробітних).

5.3.3 Заходи зі сприяння виконанню зобов'язань

Стратегічний підхід до подолання НП на основі сприяння виконанню зобов'язань також передбачає комплекс заходів, спрямованих на зміну поведінки та ставлення суб'єкта господарювання до недотримання законодавства шляхом заохочення дотримання ним принципів фіскальної етики.

Рекомендується, щоб у рамках таких заходів із боротьби з незадекларованою працею Україна здійснила такі кроки:

1. Організація, регулярне і систематичне проведення спільно з соціальними та інституційними партнерами національних і галузевих інформаційно-роз'яснювальних кампаній з метою інформування громадян і суб'єктів господарювання щодо незадекларованої праці (зокрема стосовно типів НП, пов'язаних із ними ризиків і негативних наслідків; відповідних обов'язків працівників і роботодавців; санкцій, що накладаються у випадку недекларування праці і (або) несплати податків та внесків на соціальне забезпечення; позитивного впливу податків і внесків на соціальне забезпечення; процедур реєстрації працівників; трудових договорів та їхнього змісту тощо).
2. Спільна і регулярна організація компетентними органами у партнерстві з представниками працівників та роботодавців і іншими зацікавленими сторонами (професійними об'єднаннями, неурядовими організаціями, організаціями громадянського суспільства та

---

¹²⁸ Ця система вже багато років відносно успішно використовується у таких країнах, як Франція, Бельгія та Італія.

ін.) семінарів, конференцій та практикумів у сфері незадекларованої праці та пов'язаних із нею явищ.

3. Регулярне поширення новин про діяльність інспекції праці (семінари, практикуми, конференції, інформаційні заходи та інформаційно-пропагандистські кампанії), особливо про основні результати проведених перевірок, зокрема у світлі боротьби з незадекларованою працею (кількість і характер виявлених порушень, галузь і регіон, кількість, громадянство і характер трудових зв'язків незадекларованих працівників, установлений порядок інспектування), шляхом розсилання прес-релізів до ЗМІ або їх розміщення на веб-сайті Держпраці.
4. Сприяння включенню предметів, що стосуються незадекларованої праці (переваг декларування діяльності та доходів, наслідків і ризиків незадекларованої праці тощо), у навчальні програми всіх рівнів загальної освіти та професійної підготовки з метою заохочення розвитку культури дотримання законодавства.
5. Розробка конкретних інформаційно-роз'яснювальних заходів із питань НП, орієнтованих на середню і вищу школу та університети.
6. Запровадження, у співробітництві з соціальними партнерами, організаціями у сфері сертифікації та іншими компетентними державними органами у сфері боротьби з незадекларованою працею, процесу «трудої сертифікації» законослухняних організацій стосовно декларування діяльності та доходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Communication from the Commission (98) 219 final, 7 April 1998.
2. Daza, J.L. Informal economy, undeclared work and labour administration Geneva, International Labour Office, 2005.
3. Employment, incomes and equality: A strategy for increasing productive employment in Kenya (Geneva, 1972).
4. Hussmanns, R. Measuring the informal economy: From employment in the informal sector to informal employment, Policy Integration Department, Bureau of Statistics, (Geneva, ILO). 2004.
5. Hussmans, R. Defining and measuring informal employment, E/ESCAP/SOS/11 (Geneva, ILO). 2004.
6. ILO's Resolution concerning decent work and the informal economy adopted in the 90th ILC session, 2002
7. Labour inspection and undeclared work in the EU / International Labour Office, Labour Administration and Inspection Programme (LAB/ADMIN). - Geneva: ILO, 2013.
8. Recommendation No. 204 concerning the transition from the informal to the formal economy Adoption: Geneva, 104th ILC session (12 Jun 2015.)
9. Report of the Conference. Seventeenth International Conference of Labour Statisticians. Geneva, 24 November-3 December 2003, ICLS/17/2003/4,(Geneva, ILO).
10. Report of the Working Group on informal employment, 17th International Conference of Labour Statisticians, Geneva, 2003, Ch. 3, Annex.
11. Resolution concerning decent work and the informal economy. The General Conference of the International Labour Organization, meeting in its 90th Session, 2002.
12. Schneider. F. and Williams, C. The Shadow Economy, 2013, Institute of Economic Affairs (IEA). Westminster. London.
13. Tackling undeclared work in 27 European Union Member States and Norway: Approaches and measures since 2008, Eurofound, Dublin.
14. Williams, C.C., Horlings, E. and Renooy, P., Eurofound, Tackling undeclared work in the European Union, Dublin, Eurofound, 2008.
15. Економічна активність населення України 2014: Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2016. - Електронний ресурс - Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/07/zb_ean_2014.zip
16. Економічна активність населення України 2015: Стат.збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2016. - Електронний ресурс - Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2016/zb/07/zb_ean_2015w.zip
17. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення [Наказ Держстату України від 23.01.2013 № 16] - К.: Державна служба статистики України, 2013. - Електронний ресурс - Режим доступу: ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2013/16/metod_16.zip
18. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 № 123] – К: Міністерство економіки України, 2009. - Електронний ресурс - Режим доступу: me.gov.ua/Documents/Download?id=9aced229-54e0-4021-be56-417ab6d47685
19. Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження "School-to-work transition surveys" в Україні у 2013 та 2015 роках / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Олег Ярош та Лариса Лісогор ; Міжнародне бюро праці. – Женева : МОП, 2016. (Work4Youth publication series ; No. 41, ISSN: 2309-6780 ; 2309-6799 (web pdf)) - Електронний ресурс - Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_536293.pdf
20. TNS Opinion & Social, Undeclared Work in the European Union, Special Eurobarometer 284 / Wave 67.3, European Commission, 2007 - Electronic Resource - Access: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_284_en.pdf
21. TNS Opinion & Social, Undeclared Work in the European Union, Special Eurobarometer 402 / Wave EB79.2, European Commission, 2014 - Electronic Resource - Access: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_402_en.pdf
22. Williams, Colin C. and Renooy, Piet, Measures to tackle undeclared work in the European Union, Dublin, Eurofound, 2008 - Electronic Resource - Access: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef0925en.pdf